

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему «Проблема становлення Візантії у творчості

Федіра Івановича Успенського»

Виконав: студент IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Макаренко Олексій Олександрович

Керівник: к.і.н., доц.

Кісельова Юлія Анатоліївна

Рецензенти:

д.і.н., проф. Сорочан Сергій Борисович

д.і.н, проф. Посохов Сергій Іванович

Харків 2024

ЗМІСТ

Вступ	3
1. Професійна діяльність та наукова творчість Ф. І. Успенського.....	13
1.1. Становлення Ф. І. Успенського як історика	13
1.2. Бібліометричний аналіз творчої активності Ф.І. Успенського	31
2. Проблема становлення Візантії у науковій творчості Ф.І. Успенського.....	49
2.1. Проблема становлення та сутності Візантії в історіографії	49
2.2. Особливості поглядів Ф.І. Успенського на питання становлення Візантії.....	74
Висновки	85
Список використаних джерел та літератури.....	91
Додатки.....	100
Додаток №1	100
Додаток №2.....	104
Додаток №3.....	105
Додаток №4.....	107
Додаток №5.....	108
Додаток №6.....	109
Додаток №7.....	110

Вступ

Актуальність теми дослідження обумовлюється важливістю та дискусійним характером проблеми становлення Візантії. Питання причин появи Візантії має довгу історіографічну традицію, в ході якої були вироблені основні версії процесу зародження імперії, кожна з яких має свій погляд на перебіг даних процесів та їх характер: досить традиційна «грецька» версія, згідно з якою Візантійська імперія «насправді» є державою греків; «християнська» версія, згідно з якою Візантійська імперія цілком і повністю визначається православним християнством, а не римськими інституціями або еллінською культурою (вважалося, що вони також стали визначатися християнством); римська, яка наголошує на сталості римської традиції — в якомусь сенсі це є не скільки версією «становлення» Візантії, скільки версією її «не-становлення», тобто заперечення наявності розриву такого роду, який дозволяв би нам концептуально відокремити Візантію від Риму; умовно «синтетична», яка в тій чи іншій мірі поєднує елементи усіх трьох.

В процес осмислення цього питання зробили внесок і вітчизняні історики, що працювали на українських землях та стояли біля витоків вітчизняної візантиністики. Одним із ключових фігур розвитку цієї галузі був Ф.І. Успенський, науковий шлях якого пов'язаний з Санкт-Петербурзьким та Новоросійським університетами. Діяльність цього вченого, за словами Г.А. Острогорського «задала напрямок російському візантинознавству», а згодом і радянському. Більше того Ф.І. Успенський став автором першої узагальнюючої праці з історії Візантії, яка здійснила значний вплив на подальші дослідження з історії Візантії, втілюючи сучасній йому «національний» (історіософський) погляд на історію Візантійської імперії.

При цьому спеціальної уваги погляди Ф.І. Успенського з приводу проблеми становлення Візантії в науці не отримали, що робить тему цієї дипломної роботи актуальною.

Об'єктом дослідження є життєвий шлях та наукова діяльність Ф.І. Успенського в галузі візантиністики.

Предметом дослідження є погляди Ф. І. Успенського щодо питання становлення Візантії та доля цих поглядів в історіографії.

Хронологічні рамки дослідження, з одного боку, визначаються часом життя вченого 1845-1928 роками. З іншого боку, завдання зрозуміти історичну та історіографічну традицію вирішення питання про становлення Візантії змушують нас вийти за ці хронологічні межі та звернутися до часів занепаду Західної Римської імперії в V ст.

Метою дипломної роботи є дослідження поглядів Ф.І. Успенського на питання становлення Візантійської імперії в контексті його наукової біографії та історіографічному контексті осмислення цієї проблеми.

Для досягнення мети дослідження необхідно виконання наступних завдань:

- Простежити життєвий та професійний шлях Ф. І. Успенського.
- Схарактеризувати тематику наукових зацікавлень вченого та на основі аналізу динаміки публікаторської активності запропонувати періодизацію творчої активності вченого.
- Визначити місце Ф. І. Успенського в розвитку візантиністики часів Російської імперії.
- Дослідити процес вироблення основних версій історії становлення Візантії в закордонній та вітчизняній історіографії.
- Схарактеризувати погляди Ф.І. Успенського на становлення Візантії в контексті сучасного історика розвитку візантиністичних студій.

- На прикладі розгляду питання про зародження Візантії виявити специфіку поглядів Ф.І. Успенського як візантиніста.

Методологія і методи дослідження, в цілому, є стандартними для робіт історіографічної спрямованості. Перед тим, як назвати такі методи, слід також зазначити, що методологія не існує сама по собі, вона на чомусь ґрунтується, тобто базується на певних принципах. В нашому випадку такими принципами, відповідно, є насамперед принципи історизму та об'єктивності.

Серед використаних у роботі методів були як загальнонаукові, так і більш конкретно-історичні та історіографічні, тобто ті, які є притаманними історичній науці в цілому та історіографії зокрема.

До історіографічних методів відноситься бібліометричний аналіз масиву наукових публікацій Ф.І. Успенського, який застосований для характеристики тематичних наукових зацікавлень автора та з'ясування в цілому динаміки його наукової творчості та її жанрової специфіки. Цей метод у поєднанні з біографічним методом, спрямованим на реконструкцію професійної біографії вченого. Метод періодизації допоміг відповісти на питання, чому справа написання загальної історії Візантійської імперії фактично розтягнулася на все життя Ф.І. Успенського.

Важливим в контексті цієї роботи став також порівняльний метод, який дозволив порівняти погляди Ф.І. Успенського на проблему становлення Візантії з поглядами інших візантиністів у діахронному та синхронному плані.

Корисним опинився метод типологізації використаний для виявлення наявних в історіографії основних підходів до проблеми становлення Візантії, основні з яких вже згадувалися раніше: трактування Візантії як а) грецької держави, б) римської держави, в) християнського царства, а також г) «синтетичний», що поєднує попередні три підходи у різному співвідношенні окремих елементів.

Окремо слід наголосити, що зазначені методи були використані у тісному взаємозв'язку; неможливо сказати, який метод є «найважливішим» через відносну важливість кожного з них.

Джерельна база дослідження є достатньо різноманітною, що продиктовано самою суттю роботи — для вирішення питань, пов'язаних з біографією, історіографією, науковою діяльністю необхідно буде залучити і відповідні джерела, за типом письмові. Виходячи з цього, можна зробити спробу класифікації джерел, які були використані під час написання цієї роботи і які тим чи іншим чином відносяться до поставлених завдань. Відповідно, такими джерелами є:

1. Джерела особистого походження. До цього виду джерел перш за все відносяться спогади самого Ф.І. Успенського¹ та особисто знайомих з ним осіб². Спогади самого Ф. Успенського були видані в Петрограді в 1920-го році. Вони були написані автором в досить похилому віці, вже після потрясінь війни та революції. В нашому випадку вони дозволяють зрозуміти обставини становлення Ф.І. Успенського як вченого, зафіксувати його тодішні наукові зацікавлення.
2. Важливим джерелом особистого походження є опубліковане листування Ф.І. Успенського з його колегами та соратниками³. Ці джерела дають

1. Успенський Ф.І. Петербургский университет в 1867-1871 гг. (по воспоминаниям студента) // Дела и дни, I, 1920.

2. Овсянко-Куликовский Д. Н. Воспоминания // Литературно-критические работы. Т. 2. Москва: Художественная литература, 1989. 526 с.; Готалов-Готлиб, А.Г. Академик Ф. И. Успенский как профессор и научный руководитель (по личным воспоминаниям) // Труды Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова. Вып. 49. Т. 2. 1947.

3. Корнієнко В. З листування Федора Успенського з київськими істориками // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V. С.7-56 ; Корнієнко В. З листування Федора Успенського з харківськими вченими (Дмитром Багалієм та Володимиром Саввою) // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V. С. 173-179.

змогу скласти враження про коло та характер наукового спілкування вченого, розкрити лабораторію вченого, зокрема, зародження та розвиток наукових ідей, якими Федір Іванович ділився з колегами.

3. Документальні джерела. До цього виду відносяться протоколи засідань Ради Новоросійського університету, промови вченого під час засідань. Також до цього виду джерел відносяться звіти Російського археологічного інституту в Константинополі за весь час його функціонування (1895-1914/1920 рр.), написані як безпосередньо Ф.І. Успенським, так і під його редакцією. Вони дозволяють визначити види та напрямки діяльності РАІК, місце та роль Ф. І. Успенського в ньому¹.
4. Роботи сучасних Ф. І. Успенському візантиністів та його попередників, які тим чи іншим чином торкалися проблеми становлення Візантії².

При цьому історіографію цієї проблеми почати необхідно з часів просвітництва, коли сформувався більш-менш «сучасний» погляд на «сутність» Візантії. Він був сформований, перш за все, завдяки Шарлю Луї Монтеск'є та його роботі «Роздуми про причини величі та падіння римлян» (1734 р.)³. Представник своєї епохи, Ш. Л. Монтеск'є критично відзивався про християнство, вбачаючи в ньому причину занепаду імперії. Такий погляд

1. Открытие Русского археологического инстутта в Константинополе 26-го февраля 1895 года, І. 1896.; Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе за 1895 год, І. 1896.

2. Див наприклад: Острогорский Г. А. История Византийского государства / Пер. с нем.: М.В. Грацианский; ред.: П.В. Кузенков. Москва, 2011. 895 с.; Montesquieu C.L. Considerations on the Causes of the Greatness of the Romans and their Decline / Transl. by D. Lowenthal. Hackett Publishing Company, Inc., 1999. 248 p.; Гиббон Э. «История упадка и разрушения Рим. империи» («The history of the decline and fall of the Roman Empire», v. 1-6, 1776-88 / Пер. с англ. В. Н. Неведомского, М., 1883-86. (Ч. I—VII. СПб., 1997—2000.)

3. Montesquieu C.L. Considerations on the Causes of the Greatness of the Romans and their Decline / Transl. by D. Lowenthal. Hackett Publishing Company, Inc., 1999. 248 p.

підхопив відомий англійський дослідник Едуард Гіббон, який в «Історії занепаду та гибелі Римської імперії» (1776 р.)¹ розглядає римську історію від початку до самого її кінця. Досить цікаво, що ні Ш.Л. Монтеск'є, ані Е. Гіббон не ставили під сумнів, що Візантія - пізній «варіант» Римської імперії, але варіант, який, за їхньою думкою, характеризувався «варварством», «занепадом», та домінуванням християнства. Крім того, за Е. Гіббоном, ця пізня Римська імперія була також «грецькою» державою і цей погляд, в цілому, в якійсь мірі стали поділяти багато дослідників.

5. Наукові роботи Ф. І. Успенського. Представлені різними жанрами: монографіями, статтями, рецензіями, некрологами, оглядами та археографічними публікаціями.

Серед наукових робіт Ф. І. Успенського для цієї роботи насамперед є важливою узагальнююча праця з історії Візантії, «История Византийской империи», зокрема перший її том². В цілому, робота складається з трьох томів, перший був виданий в 1913 році (незадовго до Першої Світової війни), 1927 році (незадовго до смерті Ф. І. Успенського), і третій в 1948 році (вже 20 років після смерті дослідника). Про її важливість свідчить факт неодноразового її передання, що також вказує і на успішність Ф. Успенського як вченого. Саму працю не можна назвати завершеною, але в контексті цієї роботи особливої уваги вимагає саме повністю написаний перший том, в якому, власне, і розглядається становлення Візантії, її виокремлення в окрему від Риму категорію, що, в ході досить таки історіософських за характером міркувань, автор пояснює явищем «візантинізму».

1. Гиббон Э. «История упадка и разрушения Рим. империи» («The history of the decline and fall of the Roman Empire», v. 1-6, 1776-88 / Пер. с англ. В. Н. Неведомского, М., 1883-86. (Ч. I—VII. СПб., 1997—2000.)

2. Успенский Ф. И. История Византийской империи. Брокгауз-Ефрон, 1913. Т. I. 914 с.

У зв'язку з цією історіософською концепцією також має сенс згадати роботу Ф.І. Успенського «Деятельность патриарха Фотия в связи с исторической миссией византинизма»¹, видану в 1891 році в м. Саратов. Ця праця показує, що думки, які висловив автор в першому томі «Истории Византийской империи», сформувалися ще в кінці XIX ст. Слід зазначити, що сама публікація не викликала якось особливого інтересу, але, в цьому контексті, вона важлива як насамперед джерело спроможне дати інформацію, що допоможе реконструювати формування поглядів Ф.І. Успенського на означену проблему дипломної роботи.

Крім того, важливою є і стаття Ф. І. Успенського, написана для енциклопедичного словнику Брокгауза-Єфрона у 1892-му році.² Цей енциклопедичний словник мав бути універсальним словником, написаним російською мовою, від чого, відповідно, виникала потреба пояснити, що таке «Візантія», що це за явище і як його можна характеризувати. Власне, написанням цієї статті і зайнявся Ф. І. Успенський, яка поділяється на 4-ри відділи: Візантія — колонія (тобто, давньогрецький поліс), Візантія — імперія (візантинізм), візантійська історія, візантійська мова та література. В нашому випадку, вочевидь, особливий інтерес представляє другий відділ, який містить вже згадані погляди автора на проблему того чим є Візантія.

Історіографічна база дослідження

Враховуючи історіографічну спрямованість дослідження, де значна кількість використаного матеріалу може слугувати безпосередньо як джерело,

1. Успенский Ф.И. Деятельность патриарха Фотия в связи с исторической миссией византинизма. Помощь самообразованию, Саратов, 1891. № 3 (5). С. 213–222.

2. Успенский Ф.И. Византия // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907. URL:<https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%92%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%8F> (дата звернення: 22.05.2024)

важливо також звернутися і до загальних візантинознавчих праць і праць, в яких висвітлюються діяльність Ф.І. Успенського.

Першу групу представляють роботи, присвячені дослідженню життєвого та творчого шляху Ф.І. Успенського. Ці праці можна розділити на а) прижиттєві біографічні роботи та некрологи, написані колегами та учнями вченого¹, та б) праці подальших дослідників радянських та пострадянських часів, які досліджують науковий спадок вченого (в цілому та зокрема як візантиніста) в контексті подальшого розвитку студій з історії Візантії². Особливої уваги заслуговують в) бібліографічні довідники, які систематизують інформацію про видані твори за авторством або редакцією Ф. І. Успенського³.

До них також можливо було би додати бібліографічний покажчик, наданий Д. Гордієнко в присвяченій 170-літтю з дня народження Ф.І. Успенського збірці наукових праць "Софія Київська: Візантія. Русь. Україна"

1. Бузескул В. П. Общий очерк научной деятельности Ф. И. Успенского // Памяти академика Фёдора Ивановича Успенского 1845–1928. Л. 1929. С. 25–52.

URL:https://azbyka.ru/otechnik/Fedor_Uspenskij/obshhij-ocherk-nauchnoj-dejatelnosti-f-i-uspenskogo/ (дата звернення: 19.04.2024); Бенешевич В. Н., Жебелев С. А. Федор Иванович Успенский. I. Канва жизни. II. Список ученых трудов // Памяти академика Федора Ивановича Успенского . 1845-1928. Л. 1929. URL:https://azbyka.ru/otechnik/Fedor_Uspenskij/fedor-ivanovich-uspenskij/ (дата звернення: 19.04.2024)

2. Лозовик Г.Н. Творчий шлях академіка Ф.І. Успенського// Східний світ. 6. 1928. с. 13–20; Удальцова З.В. Византоведение в СССР после Великой Октябрьской социалистической революции (1917-1934 гг.) // Византийский временник. Т. XXV. 1964. С. 3-31; Матвеева Л.В. Византинист Федор Успенский (1845–1928). К. 2013. 244 с.

3. Бенешевич В. Н., Жебелев С. А.. Федор Иванович Успенский. I. Канва жизни. II. Список ученых трудов // Памяти академика Федора Ивановича Успенского. 1845-1928. Л., 1929. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Fedor_Uspenskij/fedor-ivanovich-uspenskij/ (дата звернення: 19.04.2024); Каптерев С. Н. Bibliographia Uspenskiana, I: Хронологический указатель трудов; II: Литература о Ф. И. Успенском. 1947. URL:https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/pisma-arefy-novyj-istochnik-o-politicheskikh-sobytiyah-v-vizantii-931-934-gg/4 (дата звернення: 19.04.2024)

(2016)¹. Але, враховуючи, що за змістом бібліографічні покажчики досить схожі, в роботі буде використаний більш ранній покажчик.

Серед історіографічних робіт з історії Візантії можна виділити а) загальні праці з історіографії історії Візантії², б) праці присвячені історії вітчизняної візантиністики³, а також в) спеціальні праці, які торкаються питань історії дослідження проблеми становлення Візантійської імперії⁴.

Проте провідне місце серед останніх займає робота «The Invention of Byzantium in Early Modern Europe»⁵ під редакцією Н. Ашенбрєннера та Д. Рансохова. Опублікована в 2021 р., робота, власне, як видно з назви, стосується дослідження «винаходження» Візантії як об'єкту історичного дослідження. При цьому в книзі особлива увага приділяється контекстам постання різних історіографічних образів походження Візантії. Крім того, книга має за свою мету поставити під сумнів певні традиційні уявлення про те, як історики раннього модерну вбачали Візантію. Однак, головна її цінність для цієї роботи — історіографічний огляд ситуації в тому числі і серед дослідників ХІХ ст., що дозволяє краще зрозуміти контекст, в якому працював Ф. І. Успенський.

1. Гордієнко Д. Федір Успенський: бібліографічний покажчик // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. К., 2016. С. 205-228.

2. Див. вступна частина Острогорский Г. А. История Византийского государства / Пер. с нем.: М.В. Грацианский; ред.: П.В. Кузенков. Москва, 2011. 895 с., ил., карты.

3. Успенский Ф. И. Из истории византиноведения в России. Анналы, (1922), С. 110-126.

⁴ Kaldellis A. Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition. Cambridge University Press, 2008. 282 p. Kaldellis A. Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press, 2019. 392 p.; Stouraitis Y. Roman identity in Byzantium: a critical approach. Byzantinische Zeitschrift 107 (1). 2014, pp. 175-220.

5. The Invention of Byzantium in Early Modern Europe / ed. by N. Aschenbrenner, J. Ransohoff. Dumbarton Oaks, 2022. 478 p.

Проте спеціальної роботи, яка б висвітлювала дослідження проблеми становлення Візантії у творах вітчизняних істориків не існує, саме цим зумовлюється актуальність цього дослідження.

З цього, відповідно, випливає **наукова новизна**: представлена дипломна робота має вперше торкнутися проблеми становлення Візантійської імперії як її бачив Ф. І. Успенського, внесок якого є значним не тільки для вітчизняної, а й для всесвітньої візантиністики в цілому. Крім того, як вже було зазначено, подібні праці є рідкістю для вітчизняної історіографії — як правило, факт «становлення» приймається за належне і навіть якщо зазначається складність питання, йому практично не приділяється увага на рівні повноцінних досліджень.

Структура дипломної роботи цілком визначається метою та завданнями. Відповідно, робота складається зі вступу, 2-х розділів, висновків і списку використаної літератури та джерел.

1. Професійна діяльність та наукова творчість Ф. І. Успенського

1.1. Становлення Ф. І. Успенського як історика

Дослідження розвитку наукової творчості науковця не можливе без розуміння необхідних контекстів, насамперед контексту професійного життя вченого. В даному підрозділі ми маємо на меті проаналізувати особливості фахового становлення Ф.І. Успенського та основні віхи його професійної біографії, а також обставин, за яких йому випало працювати. Розуміння цих обставин дозволить нам відповісти на питання про особливості формування його наукових зацікавлень та впливів, що зумовили специфіку наукових поглядів вченого на історію Візантії.

Одним із завдань біографічного підрозділу є запропонування періодизації життєвого та професійного шляху науковця. Умовно кажучи, життєвий шлях Ф. І. Успенського можна поділити на наступні етапи:

- 1845-1867: Дитинство, здобуття середньої освіти.
- 1867-1872: Студентські роки, початок власне наукової діяльності.
- 1872-1894: Становлення Ф. І. Успенського як вченого
- 1894-1914: Час роботи в Російському археологічному інституту в Константинополі
- 1914-1920: Часи Першої світової війни і початок революційних подій
- 1920-1928: Радянський період життя

Віхами періодизації життя науковця стали як важливі етапи його професійного становлення, так і епохальні події часу, в якому випало жити Ф.І. Успенському. Кожен з виокремлених періодів має свої особистості і специфіку,

розглянемо їх в хронологічному порядку для наочного відтворення біографії Ф. І. Успенського.

Народився вчений в с. Горки, Галицького повіту Костромської губернії у незаможній багатодітній родині. Батько вченого Іван Якович Успенський був паламарем в місцевій церкві. У віці дев'яти років майбутній вчений вступив до Галицького духовного училища. По його закінченню вступив в Костромську семінарію, яку завершив в 1866 році¹.

Проте продовжувати духовне навчання Федір Іванович не став. Здібний семінарист мріяв про вступ до університету для того щоб підготувати себе насамперед до наукової роботи, тим самим відмовившись від більш доступної для нього кар'єри священника. Для оплати навчання в університеті Ф.І. Успенський, який походив з незаможної родини був змушений рік працювати в Галицькому повітовому училищі викладачем російської мови².

На момент, коли необхідні кошти вже були зібрані, батьки Федіра Івановича вже померли, тому вибір майбутнього шляху він робив сам і розраховувати міг тільки на власні сили. Початковим планом було вступити до Московського університету, однак випадковий збіг обставин привів його до Петербурга: їдучи на поїзді Кострома-Ярославль, Федір Іванович познайомився з одним пасажиром, який розповів про відкриття в Петербурзі Інституту історії

1. Горянов Б. Т. Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении (К столетию со дня рождения 1845 — 7 февраля 1945 г.) // Византийский Временник, том I (XXVI). М., 1947.
URL:https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/pisma-arefy-novyj-istochnik-o-politicheskikh-sobytiyah-v-vizantii-931-934-gg/2 (дата звернення: 19.04.2024)

2. Бузескул В. П. Общий очерк научной деятельности Ф. И. Успенского // Памяти академика Фёдора Ивановича Успенского 1845–1928. Л. 1929. С. 25–52.
URL:https://azbyka.ru/otechnik/Fedor_Uspenskij/obshhij-ocherk-nauchnoj-dejatelnosti-f-i-uspenskogo/ (дата звернення: 19.04.2024)

та філології.¹ Важливим чинником, який прибавив майбутнього дослідника на користь цього варіанту, було те, що студенти мали можливість навчатися за бюджетні кошти. В результаті Ф. Успенський прямує до Санкт-Петербурга. Здавалось би, що на цьому все було вирішено і Федір Іванович поступив би до Інституту історії та філології, але, врешті-решт, Федір Іванович, дослуховуючись до порад земляків-студентів університету, що розкритикували ідею вступу до інституту, вирішив все ж таки спробувати поступити до Санкт-Петербурзького університету².

Цей вибір означав необхідність оплачувати навчання, заради чого Ф. Успенський був змушений підробляти репетитором. Щільний графік репетиторських занять негативно впливали на навчання майбутнього вченого. Ускладнювало ситуацію і те, що Федір Іванович проживав на достатньо значній відстані по відношенню до університету. Як наслідок, Федір Іванович був змушений пропускати заняття в університеті, аж поки він не вирішив зупинити викладацьку діяльність на стороні заради власного навчання³.

Саме ж навчання, як зазначає сам дослідник, мало свою атмосферу - внаслідок низької кількості студентів, обумовленою в тому числі «чисткою» університетів від «вільнодумців», відношення між студентами та викладачами в цей період носили більш тісний характер». Як приклад, самі викладачі знали своїх студентів по іменам, від чого, як згадує Ф. Успенський, студентам було

1. Успенский Ф.И. Петербургский университет в 1867-1871 гг. по воспоминаниям студента // Дела и дни. Вып. I, 1920. С.164.

2. Там само. С. 167.

3. Там само. С. 166.

складно обґрунтовувати свою відсутність на парах фразою «професор, ви мене не помітили за натовпом»¹.

У плані зародження і оформлення наукових інтересів майбутнього вченого цей період, звісно, був вирішальним. Зокрема, сильний вплив на їх формування зробив К. М. Бестужев-Рюмін, який надавав візантійським студіям великого значення під час викладання лекцій, внаслідок власного захоплення візантійською тематикою. І хоча, на думку Ф. І. Успенського, це захоплення не ґрунтувалося на глибокому знайомстві з джерелами візантійської історії, а скоріше на романтизованому образі цієї країни², як видно, це не завадило ентузіазму К.М. Бестужева-Рюміна передатися і Федіру Івановичу.

Серед інших викладачів, які вплинули на становлення Ф. І. Успенського як науковця, можна виділити К. Я. Люгєбіля та В. І. Ламанського. Перший, за згадками Ф. Успенського, був достатньо прискіпливим, але майбутній історик згадує його з вдячністю, тому що Любегіль К. Я. відповідально підходив до викладання грецької мови³.

В. І. Ламанський же, фактично, став тим, хто ввів Ф. І. Успенського на наукове поприще. За характером своїх наукових інтересів В. І. Ламанський був славістом, тому, коли Петербурзький слов'янський благодійний комітет оголосив конкурс на здобуття Кирилівської премії за найкращий твір на тему «Про три перші спроби державного об'єднання західних слов'ян», саме В. І. Ламанський спонукав Федіра Івановича, який тоді вже поступив на третій курс, прийняти в ньому участь. Він також дозволив своєму студенту

1. Успенский Ф.И. Петербургский университет в 1867-1871 гг. по воспоминаниям студента // Дела и дни. Вып. I, 1920. С. 165.

2. Там само. С. 168-169.

3. Там само. 166-167.

користуватися матеріалами з власної бібліотеки та всіляко підтримував його на цьому шляху¹. Написана в результаті участі в конкурсі наукова робота Ф.І. Успенського в результаті отримує медаль. В 1872 році вона була видана окремою книгою, бо являла собою цілком самостійне дослідження, написане на основі вивчення широкого кола джерел².

На четвертому курсі Ф.І. Успенського слухає лекції В.Г. Василевського, під впливом якого зароджується його інтерес до історії Візантії³. В некролозі В.Г. Василевського Федір Іванович називає його своїм вчителем⁴, уточнюючи в його огляді праць з візантійської історії, що В.Г. Василевський став керівником декількох поколінь молодих людей, що вчилися на його наукових працях, названі Ф. І. Успенським «цінним спадком» вченого⁵.

В 1871 році Ф. І. Успенський закінчує університет та залишається при університеті для приготування до професорського звання по кафедрі російської історії. Одночасно він розпочав працю вчителя історії в середніх навчальних закладах Санкт-Петербургу⁶.

1. Успенський Ф.И. Петербургский университет в 1867-1871 гг. по воспоминаниям студента // Дела и дни. Вып. I, 1920. С. 170.

2. Бузескул В. П. Общий очерк научной деятельности Ф. И. Успенского // Памяти академика Фёдора Ивановича Успенского 1845–1928. Л.: Изд-во АН СССР, 1929. С. 25–52.
URL:https://azbyka.ru/otechnik/Fedor_Uspenskij/obshhij-ocherk-nauchnoj-dejatelnosti-f-i-uspenskogo/ (дата звернення: 19.04.2024) URL:https://azbyka.ru/otechnik/Fedor_Uspenskij/obshhij-ocherk-nauchnoj-dejatelnosti-f-i-uspenskogo/ (дата звернення: 19.04.2024)

3. Там само.

4. Успенский Ф. И. Академик В. Г. Васильевский. Обзор главнейших трудов его по изучению Византии / ЖМНП. 1899. № 10. С. 294

5. Там само. С. 292-293.

6. Бенешевич В.Н., Жебелев С.А. Федор Иванович Успенский. I. Канва жизни. II. Список ученых трудов // Памяти академика Федора Ивановича Успенского . 1845-1928. Л., 1929.
URL:https://azbyka.ru/otechnik/Fedor_Uspenskij/fedor-ivanovich-uspenskij/ (дата звернення: 19.04.2024)

В 1874 році молодий вчений захищає магістерську дисертацію «Византийский писатель Никита Акоминат из Хон», яка вже була на пряму пов'язана з візантійською історією. Після цього Федіра Івановича був назначений доцентом до Новоросійського університету, з яким буде пов'язані двадцять наступних років його життя. Вже восени 1874 року Федір Іванович проводить, присвячену визначенню значення візантійської історії, вступну лекцію¹, основною думкою якої був заклик до серйозного вивчення візантійської історії, яка заслуговує такої ж уваги як і західна-європейська історія².

Одеський період видався плідним для Ф.І. Успенського в багатьох аспектах. З одного боку, це був період становлення вченого та публікації його перших програмних робіт, з іншого боку, це був період формування наукових зв'язків. Так, Ф.І. Успенському вдалося встановити зв'язки з наступними вченими: А. І. Кіріп'їчником, Н. Ф. Красносельцевим, Н. П. Кондаковим³, а також В. Григоровичем і П. Бруном, яким Федір Іванович згодом посвятить некрологи⁴. Також саме в цей період молодий історик мав можливість

1. Музичко О. Внесок Ф. Успенського у становлення Одеської школи візантологів наприкінці XIX - у першій третині XX ст. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V. С. 40.

2. Бузескул В. П. Общий очерк научной деятельности Ф. И. Успенского // Памяти академика Фёдора Ивановича Успенского 1845–1928. Л. 1929. С. 25–52.

URL:https://azbyka.ru/otechnik/Fedor_Uspenskiy/obshhiy-ocherk-nauchnoj-deyatelnosti-f-i-uspenskogo/ (дата звернення: 19.04.2024); ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2564, арк. 78–79. Цит. за Музичко О. Внесок Ф. Успенського у становлення Одеської школи візантологів наприкінці XIX - у першій третині XX ст. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V

3. Горянов Б. Т. Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении (К столетию со дня рождения 1845 — 7 февраля 1945 г.) // Византийский Временник, том I (XXVI). М., 1947.

URL:https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/pisma-arefy-novyj-istochnik-o-politicheskikh-sobytiyah-v-vizantii-931-934-gg/2 (дата звернення: 19.04.2024)

4. Успенский Ф.И. Ф. К. Брун (1804–1880 профессор Новороссийского ун-та, историк и археолог). ЗНУ, 1881. т. 32. стр. 279–328.; Успенский Ф. И. Воспоминания о В. И. Григоровиче (1815–1876, славист, проф. Новорос. ун-та). ЛИФО, 1890. № 1. стр. 15–49.

відправитися в закордонні відрядження, під час яких Федір Іванович, маючи доступ до західних бібліотек, збирав матеріали для докторської дисертації, яка в 1879 році була захищена під назвою «Образование второго болгарского царства»¹.

В тому ж році Ф.І. Успенського було обрано спочатку екстраординарним, а згодом ординарним професором по кафедрі загальної історії Новоросійського університету. Ці звання надали можливість історику стати активним членом Ради університету, де він займав ліберальні позиції. Так, в 1880 році він розкритикував ідею превалювання влади інспектора студентів над авторитетом професорів, а також підтримував права студентів на організацію студентських гуртків, сприяв доступу студентів до університетської бібліотеки².

Період 1880-х та початку 1890-х років став періодом активної викладацької діяльності Ф.І. Успенського. Серед курсів, що він викладав були курси присвячені Римській імперії, давній Греції, середньовічній історії. Окрім цього він викладав багато спецкурсів, які були присвячені історії хрестових походів, історії південних слов'ян до турецького завоювання, історіографії Візантії, історії візантійсько-руських відносин у IX і X ст., стародавньому періоду руської та південнослов'янської історії у зв'язку з вивченням візантійської історії³. Як видно з переліку, це досить широкий спектр курсів в тематичному плані.

1. Успенский Ф. И. Образование второго Болгарского царства. ЗНУ, 1879. т. 27. стр. 97–448.

2. Музичко О. Внесок Ф. Успенського у становлення Одеської школи візантологів наприкінці XIX - у першій третині XX ст. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V. С. 72.

3. Там само. С. 73-74.

За спогадами А.Г. Готалов-Готліба, учня Ф.І. Успенського, він користувався великою повагою серед студентів. Суворий до себе та до власних учнів він був «пристрасно відданий науці», міг пояснити найскладніші історичні явища просто і зрозуміло¹. За спогадами іншого слухача Д.М. Овсянико-Куликовського, Ф.І. Успенський робив враження серйозного вченого, «який міг ввести слухачів в коло наукових інтересів»². Крім того, вчений лояльно ставився до студентів, тому, наприклад, рецензуючи роботи студентів, написаних в рамках конкурсу, він просив факультет надати обом студентам золоту медаль, незважаючи на те, що одна з робіт була слабкіша за іншу³.

Одним з напрямів його діяльності стало просунення та реалізація ідеї щодо запровадження спеціальних курсів з історії Візантії, викладаючи її окремо, а не як складову курсів з всесвітньої історії. В принципі, маючи сталий інтерес до історії Візантії, дослідник працював на її популяризацію серед загальної публіки, проводячи таким чином «реабілітацію» образу Візантії⁴. Досягнення цієї мети ставало можливим за допомогою прочитання, в тому числі, публічних лекцій, як, наприклад, лекція про «Сходство и различие в истории развития Запада и Востока Европы». Глава з таким заголовком згодом з'явиться в його magnum opus «Истории Византийской империи».

В період роботи в Новоросійському університеті Ф.І. Успенський неодноразово ставав учасником Археологічних з'їздів. Як правило участь у

1. Готалов-Готлиб, А.Г. Академик Ф. И. Успенский как профессор и научный руководитель (по личным воспоминаниям) // Труды Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова. Вып. 49. Т. 2. 1947.

2 Овсянико-Куликовский Д. Н. Воспоминания // Литературно-критические работы. Т. 2. Москва: Художественная литература, 1989. 526 с.

3. Музичко О. Внесок Ф. Успенського у становлення Одеської школи візантологів наприкінці XIX-першій третині XX ст. С. 75.

4. Там само. С. 74.

наукових конференціях не тільки давала змогу презентувати результати дослідження, але і налагодити контакти. Так, під час VI Археологічного з'їзду в Одесі в 1884 року, де Федір Іванович Успенський мав можливість познайомитися з київськими колегами-істориками, зокрема І.В. Лучицьким. Цікаво, що опубліковане листування цих вчених свідчить про перетин їхніх наукових інтересів, обмін думками і рекомендаціями наукових книг, а також проблем організації університетської освіти¹.

Плани написання власних наукових творів Ф.І. Успенський також обговорював з колегами. Так, в листі В.С. Іконникову від 25 жовтня 1892 року Ф. Успенський, високо оцінюючи труд колеги «Опыт русской историографии», висловлює бажання «відкласти дослідження з окремих питань в галузі Візантії та приступити до написання Візантійської історії»². Сам план історії Візантійської імперії був готовий в 1895 році. Цікаво, що перш за все цей план Ф. Успенський надіслав на розгляд колезі та другу київському історику Т. Флоринському³.

Одночасно завдання розвитку Візантійських студій вчений розумів як масштабний проєкт, який не може обмежуватися тільки межами індивідуальної наукової творчості, але потребує організаторських зусиль з розбудови інституційних структур та формування наукового співтовариства візантиністів. Першою спробою Ф. Успенського в цьому напрямку мало стати створення візантійського наукового товариства при Одеському університеті. Однак цим планом не судилося реалізуватися: тодішній очільник Одеського навчального

1. Корнієнко В. З листування Федора Успенського з київськими істориками (Іваном Лучицьким, Володимиром Іконниковим, Миколою Петровим, Тимофієм Флоринським) // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V. С. 7-56.

2. Там само. С. 16.

3. Там само. С. 41.

округу був противником будь-яких організаційних ініціатив від професорів. В результаті Федір Іванович був вимушений звертатися зі своїм проханням до генерал-губернатора Х. Х. Ропу з докладною запискою, в якій він наголошував на важливості візантинознавчих студій для Російської імперії, на що отримав відповідь про плани організації інституту в Константинополі, який виконував би таку саму роль. Тим не менше, з 1890 року при Новоросійському університеті діяло Історико-філологічне товариство, під керівництвом Ф.І. Успенського, в складі якого була і візантинознавча секція¹.

Зусилля та активність Ф.І. Успенського в сфері візантійської історії були відзначені призначенням вченого керівником Російського археологічного інституту в Константинополі (далі РАІК) в 1894 р. Цікаво, що на цю посаду він був переведений з посади декана історико філологічного факультету Новоросійського університету. Організація інституту вимагала багато зусиль, але одночасно була для вченого «спорідненою працею»: Ф. Успенський описав свою роботу в листі до Т. Флоринського словами «Працювали не покладаючи рук, часто вибивалися із сил, але жодного разу не приходили у відчай». Не дивлячись на нестачу робочих рук, вчений з задоволенням фіксував наявність суспільного інтересу до діяльності Інституту та перспективи наукового співробітництва та реалізації наукові проєктів².

Задачі РАІК не носили, звісно, виключно візантинознавчого характеру, робота інституту була направлена на дослідження широкого кола питань:

1. Горянов Б. Т. Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении (К столетию со дня рождения 1845 - 7 февраля 1945 г.) // Византийский Временник, том I (XXVI). М., 1947.
URL:https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/pisma-arefy-novyj-istochnik-o-politicheskikh-sobytiyah-v-vizantii-931-934-gg/2 (дата звернення: 19.04.2024)

2. Корнієнко В. З листування Федора Успенського з київськими істориками (Іваном Лучицьким, Володимиром Іконниковим, Миколою Петровим, Тимофієм Флоринським) // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V. С. 40.

історії, археології, мистецтва християнського Сходу на території Османської імперії¹. Установа мала справи з, наприклад, славістикою, історією Болгарії, а також з історією Сирії, куди в 1900 році була організована археологічна експедиція інституту².

Між іншим існують підстави для того щоб розглядати роботу РАІК як таку, що мала політичне забарвлення. Як зауважив Б. Т. Горянов з нагоди 100-річчя з дня народження Федіра Івановича, «російський уряд, мабуть, ще довго не пішов би на відкриття такого Інституту, якби він не розраховував перетворити його, в основному, на знаряддя своєї зовнішньої політики на Близькому Сході»³. З такою точкою зору уряду був згоден і Федір Іванович, який в розмові з імператором в 1897 році висловив думку про те, що інститут має стати засобом культурного впливу Росії на Сході⁴.

Власне, про те, як саме сприймався Російський археологічний інститут в Константинополі, яскраво свідчить і промова архімандрита Бориса, настоятеля посольської церкви, з нагоди відкриття інституту, в якій він постійно наголошував на зв'язках між Росією і Візантією. Зокрема, він наголошував про те, що «напрямок зовнішньої політики не може керуватися прайдними мудруваннями...», а має бути плодом «народного розвитку», органічно

1. Див. Жебелев С.А. Ф. И. Успенский и Русский археологический институт в Константинополе // Памяти академика Федора Ивановича Успенского . 1845-1928. Л.: Академия наук СССР, 1929. С. 53-66.

2. Жебелев С.А. Ф. И. Успенский и Русский археологический институт в Константинополе // Памяти академика Федора Ивановича Успенского . 1845-1928. Л.: Академия наук СССР, 1929. С. 53-66.

3. Горянов Б. Т. Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении (К столетию со дня рождения 1845 — 7 февраля 1945 г.) // Византийский Временник, том I (XXVI). М., 1947.
URL:https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/pisma-arefy-novyj-istochnik-o-politicheskikh-sobytiyah-v-vizantii-931-934-gg/2 (дата звернення: 19.04.2024)

4. Гордієнко Д. "Известия Русского археологического института в Константинополе" (1896-1912, т. I-XVI) // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V. С. 231.

виходячи з «минулого». Таким чином, архімандрит пов'язував історичний розвиток Росії і Візантії, наголошуючи, що росіяни в Константинополі мають представляти російські інтереси на території країни, що виникла «на уламках» Візантії¹.

Цікаво, що план написання історії Візантійської імперії, який Ф.І. Успенський запропонував згодом після організації інституту, також спирався на думку, що викладення історії Візантійської імперії вимагає інтерпретації з російської точки зору, яка б «задовольнила російського читача»². Подібне поєднання наукової і суспільно політичної перспективи у діяльності вченого, в цілому, є типовим для наукового середовища ХІХ ст. по всій Європи. Одночасно, слід особливо підкреслити, що попри політичні та культурні завдання, які стояли перед інститутом, він був насамперед спрямований на виконання важливих наукових функцій. Дослідники та послідовники Ф.І. Успенського відмічають, що сам Федір Іванович, якщо це було можливо, намагався уникнути політизації наукового процесу³.

Інститут розвернув широку діяльність, про що свідчить науковий часопис інституту - «Известия Русского археологического института в Константинополе», який почав видаватися з 1896 року. Паралельно до своєї роботи в інституті дослідник знаходить час для забезпечення функціонування інституту, проведення досліджень, приймає участь в Археологічних з'їздах.

1. Известия Русского Археологического Института в Константинополе. т. 1. С. 175. Одеса, 1896. с. 5-6

2. Корнієнко В. З листування Федора Успенського з київськими істориками (Іваном Лучицьким, Володимиром Іконниковим, Миколою Петровим, Тимофієм Флоринським) // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V. С. 41.

3. Горянов Б. Т. Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении (К столетию со дня рождения 1845 — 7 февраля 1945 г.) // Византийский Временник, том I (XXVI). М., 1947.
URL:https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/pisma-arefy-novyj-istochnik-o-politicheskikh-sobytiyah-v-vizantii-931-934-gg/2 (дата звернення: 19.04.2024)

Активізація діяльності призвела до розширення кола міжнародних контактів вченого, він здобуває репутацію у міжнародному середовищі. Наукова та організаційна діяльність Федіра Івановича була оцінена в 1900 році вибором його дійсним членом Академії наук¹.

Як вже було сказано з середини 1890-х років Федір Іванович приступає до здійснення плану написання «Истории Византийской империи», свого «magnum opus» — роботи, що мала підвести підсумки його дослідницької діяльності, організувати і викласти матеріал в доступній, логічній і послідовній формі. Робота мала висвітлювати історію Візантії в усіх можливих аспектах, від політичного до культурного, від аграрного і до релігійного. Планувалося випустити три томи, але тоді вдалося випустити лише один, в 1913 році. Другий том видати не вдалося через початок Першої світової війни, яка перервала хід наукової діяльності вченого. Сторінки книги, що вже вдалося надрукувати, вимушені були або пролежати на складах до 1927 року, або «вийти на ринок» лише у вигляді обгорткового папірця².

Тоді ж починається передостанній період життя вченого, який було окреслено перехідним. Він ознаменувався вимушеним від'їздом з Константинополя, де вченому довелося залишити свою особисту бібліотеку і майно, вертаючись до Петербургу, де він погоджується стати редактором «Византийского Временника». Через певний час, в 1915 році, Федір Іванович

1. Успенский Ф.И. // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург, 1890-1907.
URL:https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%A3%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9,%D0%A4%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D1%80_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 19.04.2024)

2. Бузескул В. П. Общий очерк научной деятельности Ф. И. Успенского // Памяти академика Фёдора Ивановича Успенского 1845–1928. Л.: Изд-во АН СССР, 1929. С. 25–52.
URL:https://azbyka.ru/otechnik/Fedor_Uspenskij/obshhij-ocherk-nauchnoj-dejatelnosti-f-i-uspenskogo/ (дата звернення: 19.04.2024)

починає писати статті в «Биржевых ведомостях»¹, присвячені огляду ходу військових дій, який він робив з історичної точки зору. Самі статті можна віднести до соціально-орієнтованих творів, крім того, вони мали ідеологічні оціночні судження. Наприклад, Федір Іванович назвав Болгарію «великою зрадницею слов'янської справи»² за її вступ до Першої світової війни на стороні Центральних держав. Іншою стороною діяльності вченого стало ініціювання створення комісії з охорони пам'яток Константинополя³, який, як вважалося, займе російська армія.

Але невдовзі Ф. І. Успенський повертається до безпосередньо наукової діяльності: внаслідок низки вдалих військових операцій, Російська імперія окупувала стратегічно важливі міста Ерзерум, Ван, Трапезунд та інші, створивши там тимчасове генерал-губернаторство. Тоді ж починається «освоєння» цих територій, включаючи і наукове. Самому Федіру Івановичу довелося очолити експедицію, яка мала дослідити район Трапезунду. Всього експедицій було три, результатом яких мало стати збереження історичних пам'яток, а також проведення досліджень, в тому числі археологічних⁴. Дослідження, однак, мали перерватися через ескалацію революційних подій і встановлення радянської влади та, відповідно, початку громадянської війни.

Досить сумним видається той факт, що вчений до кінця життя сподівався на відновлення роботи Російського археологічного інституту в Константинополі, навіть розглядаючи свою роботу в Трапезунді як

1. Каптерев С. Н. Bibliographia Uspenskiana, I: Хронологический указатель трудов; II: Литература о Ф. И. Успенском. 1947. URL:https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/pisma-arefy-novyj-istochnik-o-politicheskikh-sobytijah-v-vizantii-931-934-gg/4 (дата звернення: 19.04.2024)

2. Цыпкина А.Г., Селиванова О.В. Трапезундский фронт 1916 г. глазами ученого-византиста Ф.И. Успенского // Исторический журнал: научные исследования. 2014, № 2 (20). С. 124.

3. Там само.

4. Там само. С. 113-115.

продовження попередньої діяльності¹. Однак його мріям реалізуватися не судилося, особливо в нових умовах, в яких опинилася наука та науковці.

Радянська влада з підозрою і негативом ставилася до всього, що вона вбачала як «буржуазне» і «реакційне» в усіх аспектах життя. Для науковців це означало обмеження свободи наукової творчості, як на рівні окремих ідей та методології, так і на рівні цілих напрямів наукової діяльності. Так, до «реакційних» напрямів історичної науки була віднесена і візантиністика, яку радянська влада підозрювала в тому, що ця наукова галузь становила собою ідеологічну зброю царської влади. Як зазначав сам Федір Іванович в 1922 році, існувало «глибока невідповідність» тематики його робіт з «настроями сучасності»². «Старим» професорам було важко інтегруватися до нового світу, де в революційному запалі і начальство, і студенти часто дивилися на них як, якщо не дійсних, то потенційних реакціонерів.

Відповідно, візантинознавство зазнало тяжкого удару, після чого постало питання про те, що робити далі. Сам Ф. І. Успенський прагнув зберегти все, що було можливим від дореволюційного етапу розвитку історичної науки. Перед ним стояла робота «воссобирания рассыпавшейся было храмины византологии»³ [*оригінальний вислів автора – О.М.*], за виконання якої він, власне, і прийнявся. Вже в 1918 р. він звертається з докладною запискою до Відділу історії і філософії Академії наук, пропонуючи план по відновленню візантиністики вже в рамках радянської науки. Згодом саме завдяки його

1. Жебелев С.А. Ф. И. Успенский и Русский археологический институт в Константинополе. С. 53-66

2. Лебедева Г.Е., Якубский В.А. К истории изучения творческой биографии академика Ф.И. Успенского (Петроградско-Ленинградский период жизни Ф.И. Успенского, судьба научного наследия) // Античная древность и средние века. 2004. Вып. 35. С. 255-256.

3. Там само. С. 257.

зусиллям відбудеться повернення «Византийского Временника», редактором якого він став за часів Першої світової війни.

Насправді, досить вражаючим є те, що попри обставини Федір Іванович Успенський продовжував намагатися займатися наукою, причому досить таки успішно. Так, вже в 1918 р. створюється Комісія по вивченню творів Константина Багрянородного, яка згодом перетвориться в Російсько-візантійську історико-словникову комісію¹. Протягом 1920-х рр. вчений повертається до роботи як може, пишучи роботи і з історії Трапезундської імперії, якою він зацікавився після своєї подорожі до Трапезунду. Видаються разом з В. Н. Бенешевичем і «Вазелонські акти» — важливе джерело для дослідження аграрної історії Трапезунду, значення якого підкреслювалось втратою оригінальних актів.

Однак матеріальні обставини ставали значною проблемою на шляху проведення наукової діяльності. Як говорив сам Ф.І. Успенський у листі до В.П. Бузескула, він «в даний час у гіршому становищі, ніж коли був студентом»². Складнощі не обмежувалися суто фінансовими проблемами, але і тиском на вчених з боку влади. Так, Ф.І. Успенський проживав на початку 1920-х рр. в квартирі академіка В.І. Вернадського. В листуванні він пише про обшуки в приміщенні, внаслідок чого квартира «підлягає розгрому» (ситуацію ускладнювало також те, що окрім звичайного пов'язаного з процесом хаосу, ставалося так, що під опис попадали дорогоцінні рукописи). В цій ситуації

1. Лебедева Г.Е., Якубский В.А. К истории изучения творческой биографии академика Ф.И. Успенского (Петроградско-Ленинградский период жизни Ф.И. Успенского, судьба научного наследия) // Античная древность и средние века. 2004. Вып. 35. С. 255.

2. Цит. за ст.: Цыпкина А.Г., Селиванова О.В. Трапезундский фронт 1916 г. глазами ученого-византиниста Ф.И. Успенского" // Исторический журнал: научные исследования. 2014, № 2 (20). С. 115-116.

вчений був вимушений звертатися до Академії наук з проханням зробити щось з цією ситуацією¹.

Існує припущення, що саме ставлення до вченого особисто та його колег зі сторони радянської влади пояснюють чому Ф. І. Успенський довго відмовлявся від повернення до Академії наук: дослідник був не занадто високої думки про нові порядки в Академії. Однак С. А. Жебелёву таки вдалося вмовити Федіра Івановича подати заяву про переобрання².

Тоді ж, наприкінці свого життя, дослідникові вдається опублікувати першу половину другого тому своєї праці «Історія Візантійської імперії» (1927). Публікація цього тому, як вже говорилося, спочатку зірвалася подіями Першої світової війни, яка вимусила Ф. Успенського тимчасово змінити пріоритети, тоді як сторінки тому зі складів фірми Брокгауз-Єфрон якимось чином опинилися на ринку і стали використовуватися як макулатура, про що яскраво згадує сам дослідник в передмові до виданої в 1927 р. частини тому³.

Подальша наукова діяльність вченого була спрямована, з одного боку, на збереження наукового спадку візантиністики та організаційну діяльність задля продовження її існування як окремої галузі історичної науки, а, з іншого боку, гуртування наукового співтовариства та практикам допомоги колегам, які опинилися в скрутних обставинах, про що свідчить, зокрема, лист Ф.І. Успенського до Д.І. Багалія з проханням виступити на захист члену

1 Лебедева Г.Е., Якубский В.А.. К истории изучения творческой биографии академика Ф.И. Успенского (Петроградско-Ленинградский период жизни Ф.И. Успенского, судьба научного наследия)// Античная древность и средние века. 2004. Вып. 35. С. 258.

2 Там само.

3. Успенский. Ф. И. История Византийской империи. Аксион эстин, 2006. Том II. С. 529.

Всеукраїнської Академії Наук К.В. Харламповича¹, ув'язнення та висилку якого вчених розглядає як прикре непорозуміння.

В цілому, невідомо яким чином могла би бути подальша наукова кар'єра дослідника (хоча, враховуючи долю його колег, В. Н. Бенешевича, розстріляного «як польського шпигуна» в 1938 році, і харківського колегу Федіра Івановича Шміта, розстріляного в Ташкенті в 1937 році, можна робити припущення щодо можливої долі дослідника), але вже в 1928 році життєвий шлях Федіра Івановича Успенського було завершено - вчений помер 10 вересня у лікарні імені Нечаєва в Ленінграді, після чого був похований на Смоленському цвинтарі.

¹ Корнієнко В. З листування Федора Успенського з харківськими вченими (Дмитром Багалієм та Володимиром Саввою) // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V. С. 173-179.

1.2. Бібліометричний аналіз творчої активності Ф.І. Успенського

Репутація Федіра Івановича Успенського як історика і візантиніста незаперечна. Проте в історичній науці кожне твердження має ґрунтуватися на фактах та їх певній інтерпретації. Для того, щоб схарактеризувати погляди Федіра Івановича щодо проблеми становлення Візантійської імперії, показати місце цих поглядів в процесі осмислення історії Візантії — що є основною метою роботи — необхідно звернутися до характеристики творчої спадщини історика в цілому.

Таким чином, мета даного підрозділу полягає в тому, щоб проаналізувати динаміку творчості провідного історика, виявити періоди спаду та підйому його наукової видавничої активності, дослідити тематичні вектори його наукового пошуку та їх зміну протягом життя, з'ясувати видову та жанрову особливості його наукового спадку.

В цілому, Ф.І. Успенський був досить плідним у науковому плані вченим, залишивши після себе відносно великий пласт наукових робіт, різних за тематичною спрямованістю та жанровими ознаками. Не враховуючи роботи, що були написані під його редакцією, за весь період активної наукової діяльності, що формально розпочався з публікації в 1872 році його першої дисертації¹, а закінчилась роком його смерті у 1928 році, було опубліковано за різними підрахунками 194 роботи, причому помертню також було видано ще чотири роботи.

Бібліометричний аналіз творчої активності Ф.І. Успенського можна здійснювати на основі двох бібліографічних довідників праць дослідника.

1. Успенский Ф.И. Первые славянские монархии на северо-западе. СПб. 1872. 266 с.

Перший, виданий його соратниками у 1929 році¹, та другий, виданий в 1947 році за редакцією С. Н. Каптерєва². Відмінності полягають, насамперед, в методах класифікації робіт: якщо в бібліографічному довіднику під редакцією В. Н. Бенешевича і С. А. Жебелєва праці Ф.І. Успенського розподілені за трьома періодами, після чого окремо надається інформація про роботи, які було підготовлено до друку, то в бібліографічному довіднику під редакцією С. Н. Каптерєва роботи розподіляються на ті, авторство яких належить безпосередньо Федіру Івановичу, і ті, які були видані під його редакцією.

Досить важливо, що в першій роботі, окрім списку наукових робіт Ф. І. Успенського, також надано досить стислу хронологію важливих подій життя вченого³. Велике значення має те, що, використовуючи хронологічний принцип в класифікації робіт, вчені, що склали опис, надають, фактично, періодизацію творчої діяльності історика. Так, було виділено наступні періоди творчої активності вченого: 1872-1894 рр., 1895-1914 рр. і 1914-1928 рр.

Друга робота є більш ґрунтовною за змістом, хоча в ній і відсутня періодизація творчої діяльності Ф. І. Успенського, однак важливим видається більш повний обсяг інформації, який надається про окрему роботу, зокрема до робіт Федора Івановича додається інформація про рецензії на них, перевидання робіт у інших форматах та виданнях. Саме завдяки означеним якостям, основою для нашого аналізу творчої спадщини Ф.І. Успенського послужить

1. Бенешевич В. Н., Жебелев С. А. Федор Иванович Успенский. I. Канва жизни. II. Список ученых трудов // Памяти академика Федора Ивановича Успенского. 1845-1928. Л. 1929. С. 1-24

2. Каптерев С. Н. *Bibliographia Uspenskiana*, I: Хронологический указатель трудов; II: Литература о Ф. И. Успенском. 1947. URL:https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/pisma-arefy-novyj-istochnik-o-politicheskikh-sobytiyah-v-vizantii-931-934-gg/4 (дата звернення: 19.04.2024)

3. Бенешевич В. Н., Жебелев С. А. Федор Иванович Успенский. I. Канва жизни. II. Список ученых трудов // Памяти академика Федора Ивановича Успенского 1845-1928. Л.: Академия наук СССР, 1929. С. 1-2.

бібліографічний довідник, складений С. Н. Каптеревим, за необхідністю, однак, ми будемо звертатися за уточненнями і до роботи під редакцією В. Н. Бенешевича і С. А. Жебельова.

Взагалі, питання періодизації творчої активності є одним з найважливіших при осмисленні творчого шляху дослідника. Однак, проблемою є те, що періодизація має стати результатом проведеного аналізу: бібліографічний аналіз потребує наперед визначених періодів для аналізу (наприклад, навіть традиційна часова одиниця для виміру видавницької активності як рік також сконструйована творцями бібліографічних довідників та підказана логікою організації наукового життя в минулому, зокрема наявністю річних звітів).

Відповідно, постає питання вибору хронологічних періодів для аналізу окрім річних. Ми пропонуємо здійснити періодизацію, основою якою стане розподіл робіт за десятиліттями — проміжок часу, який і не занадто малий, і не занадто великий, щоб оцінити зміни. В результаті виходить п'ять періодів, розпочинаючи з 1872 року — року публікації першої наукової праці Ф. І. Успенського. Такими періодами, є, відповідно, періоди: 1872-1882, 1883-1893, 1894-1904, 1905-1915, 1916-1926, 1927-1928 рр. Окрім них також слід виділити в окрему категорію роботи, видані після смерті автора, як ті, що складно безпосередньо віднести до видавницької активності самого Ф. І. Успенського, але при цьому їх врахування необхідно.

З одного боку, класифікація за десятиріччями дозволяє виявити особливі аспекти у динаміці творчості вченого, а, з іншого, вона частково збігається з класифікацією запропонованою у бібліографічному довіднику В.Н. Бенешевича і С. А. Жебельова, яка була зумовлена важливими переломами у житті вченого. Межевими стали 1914 рік, коли розпочалася Перша світова війна – один із переломних моментів в житті не тільки вченого, але й майже всього світу. Інша

хронологічна межа — це 1894 рік заснування Російського археологічного інституту в Константинополі, організатором та активним діячем якого став Федір Іванович¹.

Також, на нашу думку, можливим є виокремлення у межах запропонованої періодизації періоду 1914-1920 рр., який не тільки відрізняється за складом робіт від інших (про це детальніше мова буде йти далі), а й стає водорозділом між попереднім і наступним періодами, в результаті чого з'являється можливість говорити про даний проміжок часу як про перехідний за суттю період.

Кінцем цього періоду було обрано 1920-й рік як рік початку осмислення результатів свого професійного та творчого життя вченим, який опинився в нових, складних умовах, що радикально відрізнялися від довоєнних. Подібні обставини, за його словами, краще дозволяли звертатися до подій минулого: «можливо, і моє нинішнє життєве становище сприяє зближенню того, що переживалося тоді і що тепер»². Якщо дивитися на історичний контекст, то 1920-й рік стає межею і в тому плані, що Перша світова вже завершилася, революція відбулася і, хоча громадянська війна все ще тривала, очевидним стає відмінність в часі «до» та «після».

Таким чином, можна скласти наступну періодизацію дослідницької діяльності Ф. І. Успенського:

1. Перший період (1872-1893 рр.)
2. Другий період (1894-1914 рр. — час роботи РАІК)

1. Жебелев С.А. Ф. И. Успенский и Русский археологический институт в Константинополе // Памяти академика Федора Ивановича Успенского . 1845-1928. Л.: Академия наук СССР, 1929. С. 53-66.

2. Успенский Ф.И. Петербургский университет в 1867--71 гг. (по воспоминаниям студента) // Дела и дни, I, 1920.

3. Перехідний період (1914-1920 рр.)

4. Радянський період (1920-1928 рр.)

Звісно, наявність наведеної періодизації не означає відмову від періодизацією за десятиліттями: в роботі будуть використовуватися обидві періодизації через виконання ними різних функцій. Якщо загальна періодизація за чотирма періодами дозволяє орієнтуватися в біографії дослідника, то періодизація за десятиліттями дозволяє більш чітко простежити творчу активність протягом десятиліть. У разі виникнення спірних питань завжди можна звернутися до розгляду подій за роками, звертаючись до бібліографічного довідника.

В цілому, звертаючись до питання про найбільш плідні періоди наукової активності Ф.І. Успенського, треба зазначити, що найбільш плідним видається період 1916-1926 рр. (47 робіт). Наступними стають 1883-1893 (45 робіт), 1894-1904 (44 робіт), 1905-1915 (30 робіт), 1872-1882 (17 робіт), 1927-1928 (11 робіт). Тому, розглядаючи лише виключно кількість робіт, здається, що найактивнішим дослідник був з 1916-1926, тоді як період 1905-1915 рр. стає періодом значного спаду (*для більш детальних розрахунків, див. додаток №1*).

Звісно, наявність одних лише відомостей про кількість робіт майже не дозволяє переходити до будь-яких інтерпретацій, окрім, можливо, визнання періоду 1905-1915 рр. як періоду спаду активності. Пояснити цей спад можна веденням Федіром Івановичем Успенським діяльності на посту директора Російського археологічного інституту в Константинополі, що, безперечно, потребувало значної уваги та зусиль.

В цілому, якщо звернути увагу на категорію робіт, написаних під редакцією Федіра Івановича, то можна помітити появу робіт-звітів роботи

інституту¹. Крім того, можна припустити, що початок, хід і завершення Першої світової війни та інші події того часу могли суттєво вплинути на пріоритети, спрямування роботи, але для того, щоб робити подібні твердження, необхідно звернути увагу не тільки на кількість робіт, а й на їх тематичну спрямованість та жанрові ознаки.

За жанровою ознакою науковий спадок Ф. І. Успенського представлений наступними науковими жанрами: монографії, статті, археографічні роботи, енциклопедичних роботи, рецензії, некрологи, історіографічні огляди (характеристики праць істориків), документація наукової та навчальної роботи (звіти, записки, промови). Найчисленнішими є статті, які складають переважну більшість робіт (79 робіт з 198 в цілому) (*більш детально про це в додатку №2*). Досить цікаво, що статті становлять переважну більшість робіт з 1905-1915 рр., який є періодом спаду наукової активності вченого.

Важливо також зазначити, що окремі статі спочатку з'являлися на сторінках часописів, але згодом були опубліковані як самостійні твори. Наявність таких робіт дозволяє говорити про важливість тієї чи іншої праці: немає сенсу перевидавати те, що не є актуальним, відповідно, випадки коли таке все ж таки відбувається заслуговують уваги. Цікавим також видається той факт, що остання робота, яка була видана окремо, датується 1915 роком, тоді як переважна більшість виданих окремо робіт приходить на період 1893-1903 рр.

Найчисельнішою категорією після статей є категорія біографічних та історіографічних оглядів (всього 31 робота), ці роботи переважно представлені

1. Каптерев С. Н. Bibliographia Uspenskiana, I: Хронологический указатель трудов; II: Литература о Ф. И. Успенском. 1947. URL:https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/pisma-arefy-novyj-istochnik-o-politicheskikh-sobytijah-v-vizantii-931-934-gg/4 (дата звернення: 19.04.2024)

у формі «записок про вчені труди» інших вчених, практика написання яких з'являється в 1920-х роках і обумовлена бажанням зміцнити наукову репутацію та положення вчених за допомогою їх обрання до складу Академії наук, до яких зі сторони більшовицького режиму було вкрай підозріле ставлення. Більше того, отримання посади члена Академії наук та інших посад та нагород сприяли покращенню матеріального становища вчених в обставинах, про складність яких досить яскраво згадує і сам Ф. І. Успенський у власних спогадах «...не маючи ні власної бібліотеки, ні кабінету, я маю займатися у громадських бібліотеках і за відсутністю достатніх коштів погано харчуватися та нерідко голодувати»¹.

В той же саме період дослідник пише багато некрологів (загальна кількість яких — 6 робіт), що дозволяє інтерпретувати діяльність Ф. І. Успенського в цей період як таку, що була спрямована на збереження потенціалу та пам'яті про дореволюційну науку, в умовах активного творення радянської науки.

Рецензії (22 роботи) також були важливою складовою наукової діяльності Ф. І. Успенського. Як і у випадку статей, рецензії - одна з тих категорій наукових робіт дослідника, які виходять за межі основних тематичних зацікавлення історика, зосередженого на проблемах переважно візантиністики та, в меншій мірі, славістики. Так, крім рецензій на візантинознавчі роботи, зустрічаються і рецензії на праці з історії країн Європи (хоча по відношенню до попередніх - їх значно менше), наприклад, Англії. Це свідчить про те, що Ф. І. Успенський слідкував за ходом історичної науки в цілому та реагував на книжкові новинки європейського наукового життя, зокрема, більшість рецензій була написана на роботи закордонних вчених. В

1. Успенский Ф.И. Петербургский университет в 1867--71 гг. (по воспоминаниям студента) // Дела и дни, I, 1920. С. 163.

цілому, ми можемо впевнено говорити про досить широке коло інтересів дослідника і наявність сталих міжнародних наукових зв'язків.

Наступними за чисельністю йдуть археографічні роботи (17 робіт), присвячені публікації історичних джерел. В цілому, картина дещо очікувана: основна частина джерел відноситься або до візантиністики, або до болгаристики. Але досить цікавим є те, що серед публікацій зустрічаються джерела з російської історії, причому історії періоду раннього нового часу, а не середньовіччя, тобто в цьому випадку можна говорити про відхід дослідника за межі своїх основних наукових інтересів, якими були зацікавлення насамперед історією середньовічного грецького і слов'янського світів¹, про що мова йтиме далі.

Серед інших робіт слід згадати опубліковані праці, які були створені вченим як частина його навчальної та організаторської діяльності (17 робіт), доклади/промови (12 робіт) і статті, написані для енциклопедичних видань (11 статей). Повноцінні висновки в цьому випадку робити досить складно без детального ознайомлення з текстами його доповідей, проте навіть прості підрахунки свідчать про те, що дослідник не був, так би мовити, «кабінетним вченим», він активно приймав участь в організації навчальної діяльності історико-філологічного факультету Новоросійського університету, зокрема виступав на користь введення до викладання історії Візантії². Цікаво що кількість докладів та промов, а також робіт документаційного характеру різко збільшується в період 1916-1926 рр., що обумовлено як намаганням вченого

1. Бузескул В. П. Общий очерк научной деятельности Ф. И. Успенского // Памяти академика Фёдора Ивановича Успенского 1845–1928. Л.: Изд-во АН СССР, 1929. С. 25–52.

URL:https://azbyka.ru/otechnik/Fedor_Uspenskij/obshhij-ocherk-nauchnoj-dejatelnosti-f-i-uspenskogo/ (дата звернення: 19.04.2024)

2. Успенский Ф.И. Лекция «о значении византийских занятий в изучении средневековой истории» // Записки Новороссийского Университета, Т. XVI. с. 1-18.

відновити візантиністику в тодішніх обставинах, так і характером діяльності вченого, зокрема, написанням звітів щодо проведених археологічних робіт в районі Трапезунду під час Першої світової війни (звіти додані до цієї категорії заради зручності).

Говорячи про ті чи інші роботи того чи іншого відомого дослідника, мова найвірогідніше буде йти й про книги. У випадку Федіра Івановича загальна кількість написаних їм книг - 8 робіт. Досить цікавим є факт того, що більшість книг була опублікована або на початку кар'єри, або наприкінці, в тому числі і видані посмертно (*більш детально про це в додатку №5.5*). В цілому, можна говорити, що перші книги допомагали Ф. І. Успенському в його шляху становлення вченим, тоді як коли він займався активною науковою діяльністю, він більше концентрувався на публікації статей та рецензій. Але наприкінці життя, як можна припустити, автор звернувся до написання книг через бажання якось узагальнити власні дослідження.

Забігаючи наперед, якщо співставити вид роботи з її тематикою (*більш детально про це в додатку №8*), то можна звернути увагу на той факт, що в 1910-1920-х Ф. І. Успенський починає публікувати багатотомну «Историю Византийской империи» - основну свою працю, в якій він прагнув структурувати і викласти, власне, історію Візантійської імперії¹.

Наступним кроком нашого аналізу стає розгляд робіт за *тематичною ознакою*. Можливо виділити наступні теми, навколо яких концентрувалися наукові інтереси вченого: це історія Візантії, Трапезундської імперії, Болгарії, Росії, історія Київської Русі, слов'ян, зв'язків слов'ян і візантійців, історія

1. Бузескул В. П. Общий очерк научной деятельности Ф. И. Успенского // Памяти академика Фёдора Ивановича Успенского 1845–1928. Л., 1929. С. 25–52. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Fedor_Uspenskij/obshhij-ocherk-nauchnoj-deyatelnosti-f-i-uspenskogo/ (дата звернення: 19.04.2024)

Хрестових Походів, інших країн Європи, Сходу, історіографія. Окремо стоять роботи, які є результатом суспільної або організації наукової діяльності.

В цілому, як і в результаті аналізу робіт за видами, можна дійти висновку, що період 1905-1915 рр. дійсно був переломним в плані творчої діяльності вченого, що пояснюється не тільки початком Першої світової війни, хоча це, звісно, центральний чинник. Важливим є той факт, що, приймаючи активну участь в роботі Російського археологічного інституту в Константинополі, Ф. І. Успенський «видав» з життя Новоросійського університету, до цього Петербурзького.

Повертаючись до класифікації за темами, слід відзначити, що в умовах наявності досить широкого об'єму робіт з історії Візантії, стає можливим виокремлення додаткових підкатегорій. Таким чином, спеціальні роботи з візантійської історії можна розділити на роботи з візантійської політичної, аграрної, культурної та релігійної історії, а також історіографії (18, 8, 22 і 10 робіт відповідно).

Слід зазначити, що окреслені «підтеми» можуть зустрічатися і в загальних роботах, причому частіше, ніж в спеціальних. Так, дослідник багато уваги приділяв питанню аграрної історії Візантійської імперії. В цілому, можна констатувати, що саме подібного роду розмах наукового інтересу до різних аспектів історії Візантії протягом багаторічної наукової діяльності вченого дозволив йому розпочати роботу на загальною історією Візантійської імперії.

Більшість «субтематичних» робіт, як видно з наведених цифр, присвячена саме культурній та релігійній історії, що не викликає особливих здивувань — слід розуміти, що інтерес до Візантії, як до історичної країни, набував поширення на території Російської імперії найчастіше через релігійні зв'язки з цією країною, що часто ставало центром уваги. І хоча Візантія не здобула в імперській історіографії негативної репутації теократичної держави,

якої вона набула на Заході, неможливо не помітити, що західні погляди поширювалися й територією Російської імперії, включаючи ідеї про те, що визначальною характеристикою Візантії було православне християнство.

Крім того, наприкінці XIX ст. набувають поширення історіософські погляди про «цивілізаційні особливості» Росії (що є досить типовим явищем для інтелектуального європейського середовища періоду створення національних держав). Так, витoki власних «цивілізаційних особливостей» російська влада та суспільство бачило саме в візантійській історії. Ці особливості, як правило, поставали в релігійному вимірі, тобто факту прийняття православ'я надавалося значення «переходу до візантійської цивілізації», що, в залежності від поглядів зацікавленої особи, могло вважатися як і негативним, так і позитивним явищем¹.

Результатом такого стану речей стає популярність саме тематики культурної та релігійної історії в царині візантійських студій. Відповідно, на нашу думку, творчість Ф.І. Успенського відображала цю тенденцію.

Говорячи про аналіз тематики творчості вченого, слід зазначити, що виділення окремих тематичних напрямків його наукових зацікавлень є значною мірою умовною процедурою. Так, історії Росії², Болгарії і слов'янських країн теоретично можна розглядати в одній категорії, через поширені на той час уявлення і концепції в історіографії, які умовно можна назвати «слов'янофільськими». Сутність їх полягала у зверненні уваги на історію слов'янських країн загалом, на протигагу європейському історіописанню, що приділяло більше уваги історії Західній Європі та її народам. «Російське» в

1. Матвеева Л. В. Начало научного византоведения (XVII-первая половина XIX в.) // Східний світ. №4, 2014. С. 5-18.

2. Сюди включається і історія Київської Русі, що обумовлюється історіографічними поглядами того часу, носієм яких був і сам Ф. І. Успенський.

цьому випадку ставало складовою «слов'янського» (або, навпаки, «російське» складається зі «слов'янського», що відповідає загальному «духу епохи», пов'язаному з розвитком націоналізмів і виходячих з цього «пошуків власних коренів»).

Також можливим стає виокремлення тематичної категорії «зв'язки слов'ян і візантійців», важливість яких підкріплюється і вже згаданими історіографічними тенденціями пошуку «цивілізаційних особливостей» в національній історії.

Слід відзначити, що сам Ф. І. Успенський не був ярим слов'янофілом: як про нього згадував А. Г. Готалов, він мав ліберальні погляди і був скоріше «поміркованим» слов'янофілом, прихильником різновиду слов'янофільства, яке поєднувалося з західництвом. Відповідно, Ф. І. Успенський безперечно мав погляди, які можна було назвати націоналістичними, але вони відрізнялися від офіційного «державного» націоналізму. Незважаючи на це, також необхідно визнати, що слов'янофільське середовище, в якому починався і проходив науковий шлях дослідника, значною мірою задало рамки формуванню і формулюванню наукових інтересів, поглядів, а також відіграло роль в формуванні світосприйняття вченого.

Треба сказати, що період Першої світової війни призвів до збільшення соціально-орієнтованих робіт, які вийшли з під пера Ф.І. Успенського (див. *Додаток №6*). Тоді також публікуються авторські думки щодо війни, її історичного значення, пишуться «пропозиції» того, що треба, а що не треба зробити; іншими словами, в цей час Ф. Успенський виконував роль публічного інтелектуала. Серед згаданих «пропозицій» можна згадати «Записку о цареградском патриархе и Св. Софии», призначеної аж до самого імператора, в якій Федір Іванович пропонує «історично-обумовлений» план дій ідеологічно-

релігійного характеру для російської влади у випадку зайняття росіянами Константинополя.

Відштовхуючись від розуміння фігури Ф. І. Успенського як насамперед візантиніста, зрозумілою є та увага, яку Федір Іванович приділяв турецькому фронту, заявляючи про те, що головним театром бойових дій слід визнати бойові дії на Сході¹, окрім того називаючи Болгарію, через обрану нею сторону у війні, «жахливою зрадницею слов'янської справи». Звісно, в умовах війни складно уявити компліментарні коментарі щодо ворожих країн, але важливими для нас видається те, на яких саме засадах Ф. І. Успенський критикує вибір Болгарії, що відображається в обраних ним словесних формулюваннях.

Між іншого, подібного роду вподобання ідеологічно-політичного характеру проявлялися і в інших ситуаціях. Наприклад, незважаючи на те, що РАІК, як наукова інституція, мала в теорії носити нейтральний характер, дослідник розглядав РАІК як і сферу російського впливу². Це в жодному разі не применшує наукові досягнення, які були зроблені в ході роботи інституту, але більш зрозумілою стає ворожа реакція османської влади щодо роботи установи після початку Першої Світової війни.

Таким чином, стає можливим на основі вищезазначеного зробити висновок, що наукові інтереси зумовлювали «вектор» політичних поглядів вченого, рівно як те, що ідеологічно-політичні погляди дослідника окремо і суспільства в цілому впливали на наукову діяльність вченого.

Враховуючи зазначені особливості тодішнього стану речей і його впливу на науковий шлях Ф. І. Успенського, слід також звернути увагу на те, що, у

1 Цыпкина А.Г., Селиванова О.В. Трапезундский фронт 1916 г. глазами ученого-византиниста Ф. И. Успенского // Исторический журнал: научные исследования. 2014. № 2. С. 113-128

2 Там само.

світлі умовності класифікації, можливим стає створення спрощеної класифікації, яка буде стосуватися лише безпосередньо наукових робіт (див. додаток №4). Поруч з детальною тематичною класифікацією робіт Ф. Успенського можна запропонувати класифікацію, що буде об'єднувати виділені раніше категорії для відповіді на питання, яка саме тематика візантинознавча чи слов'янознавча домінувала у науковій творчості історика і як інтерес до неї змінювався з часом. Відповідно, роботи, що відносяться до історій слов'янських країн, включаючи історію Росії та Болгарії, об'єднуються в єдину категорію.

Отже, отримані внаслідок складання спрощеної класифікації підрахунки свідчать що до візантинознавчої тематики належать 84 робіт історика, тоді як до слов'янознавчої — 23 робота. Ще є 5 робіт, присвячені розгляду зв'язків між слов'янами та Візантією, але їх можна віднести до обох категорій, не змінивши кінцевий результат у відсотковому вимірі.

В цілому, якщо розглядати наведені дані в контексті часу, то досить цікавим видається поступове скорочення у відсотковому відношенні слов'янознавчих робіт в періоді 1894-1904 рр., порівняно з попередніми (див. додаток №7). При цьому, однак, ситуація знову змінюється в період 1905-1915 рр., коли відносна кількість робіт, присвячених історії слов'янських країн сильно збільшується, що пояснюється роботою дослідника в Балканському регіоні - факт, який спрощував роботу в напрямі болгаристики.

Крім того, тематичний аналіз робіт та дослідження його еволюції з плином часу, свідчить, що в науковому плані 1905-1915 рр. дійсно був спадом творчої активності вченого в межах його основних наукових зацікавлень, після якого кількість власне історичних наукових робіт зменшувалася, хоча загальна кількість публікацій в 1920-ті роки зрівнялася з «піковими» періодами творчої активності вченого, але більшість цих публікацій становили історіографічні

роботи, вже згадані «записки об ученых трудах». Проблему також становила нова марксистсько-ленінська історична парадигма, в яку візантиністика не вписувалася, особливо через її асоціації з російським імперіалізмом, дослідженням історії релігійних витоків та в цілому «реакційністю», що сильно вдарило по цьому напрямку історичних студій як і в радянській Україні, так і в СРСР в цілому.

Але найбільш цікавим є те, що з'являються роботи з теми історії Трапезундської імперії (див. *додаток №6.5*). Так, ця імперія - одна з «наступниць» Візантії, якщо точніше держав-уламків, які виникли в наслідок нищівних для імперії подій 1204 року, тому не можна сказати, що це якась повністю нова тема, тобто дослідник залишався в рамках візантиністики. Однак, до цього він не звертав особливу увагу саме на Трапезундську імперію, саме цього історичного періоду і місця, що надає всі підстави для виокремлення робіт з історії Трапезундської імперії в окрему категорію. Власне науковий інтерес до історії цієї держави пов'язаний з науковим відрядженням Ф. І. Успенського в 1916-1917 рр. в окуповане російськими військами місто Трапезунд (або *Трабзон*, за турецькою вимовою), в якому наукова діяльність вченого складалася із проведенням археологічних та історіографічних досліджень, про результати яких він згодом звітував.

Підводячи підсумок, зазначимо, що аналіз творчого шляху Федіра Івановича Успенського підтверджує його репутацію як історика, основним напрямом роботи якого була візантиністика.

Починаючи свій науковий шлях з публікацією твору с історії північно-західних слов'ян, дослідник, як вже було сказано, в основному все ж таки цікавився історією Візантії. В принципі, це можна пов'язати з кумулятивним ефектом — чим більше дослідник працює в одному напрямі, тим простіше стає залишатися на цьому напрямі, розширюючи горизонт власних знань. Видно, що

в період 1894-1904 рр., період наукової зрілості вченого, переважна більшість робіт становить роботи про Візантію, хоча в попередніх періодах тематика робіт є значно більш різноманітною, що можна пояснити пошуком власної спеціалізації. Різноманітність проявляється в тому числі і в факті публікації джерел з історії Росії, причому тих, що стосуються періоду XVI ст., коли як дослідник в основному працював в медієвістичному напрямі.

Звісно, дослідник не обмежується візантиністикою і надалі, прикладом чого слугує звертання Федіра Івановича до тематики Хрестових походів. Слід також відзначити, що протягом всього свого життя, наукового, принаймні, дослідник стабільно виражав інтерес до історії країн Європи, які не є слов'янськими. Так, він писав рецензії на роботи з цих тем, що, як мінімум, означає обізнаність і наявність певної ерудиції. Така широта наукового інтересу зумовлювалася специфікою викладацької діяльності історика в імператорських університетах, в стінах яких він як професор кафедри загальної історії викладав курси зі всесвітньої історії.

В цілому, якщо рахувати по періодам 1872-1882, 1883-1893, 1894-1904 рр., то бачимо стабільне зростання кількості робіт в цілому, помітним є «стабілізація» наукових вподобань. Між іншим, цікавим є факт того, що в перші два періоди, коли дослідник ще працював на території Російської імперії, він приймав участь в житті університетів, в яких перебував. 1894 рік, в багато чому, став важливою віхою в житті історика - перебравшись в Константинополь, очоливши Російській археологічний інститут, перед Федіром Івановичем відкривалися нові можливості.

Очевидно, що крім можливостей відкривалися і обов'язки. Так, період 1905-1915 рр., коли дослідник здебільшого перебував в Константинополі, знаменується спадом видавничої наукової активності в цілому, що можна частково пов'язати з діяльністю по організації роботи інституту. Важливо

розуміти, що робота кожної подібної інституції потребує значних зусиль, результати яких, звісно, не були безплідними, про що свідчать численні звіти про роботу РАІК.

Цікаво, що період 1905-1915 р. також знаменується посиленням інтересом до історії Болгарії, що почалося ще в період 1894-1904 рр. Можна констатувати, що перебуваючи на Балканському півострові, маючи більше можливостей в цьому плані, Ф. І. Успенський приступає до робіт з історії Болгарії. Звісно, це можна пояснити і тим, що результат археологічної діяльності не може виключно «належати» до історії лише однієї країни, враховуючи багату історію Балканського півострова.

Проте робота РАІК завершилася на сумній ноті — конфіскацією майна внаслідок початку Першої світової, в ході якої Російська і Османська імперії згодом опинилися по різні сторони барикад. Відреагував на війну і Федір Іванович. Так, він почав писати на соціально-актуальні теми, викладаючи своє бачення з історичних та історіософських позицій.

Однак, як не дивно, війна також відкрила і нові можливості в плані наукової діяльності для вченого — через окупацію Трапезунда (тур. Трабзон) російськими військами, Федіра Івановича Успенського було відряджено з науковою метою до міста, де він прийняв участь в археологічних роботах. Саме з цих пір з'являються роботи з історії Трапезундської імперії, або роботи, пов'язані з нею. Сам по собі факт роботи з цього напрямку не виходить за рамки візантиністики, але інтерес саме до цього періоду та саме цього уламка Візантії, чого до цього не відбувалося, заслуговує на увагу.

Револьюційні події, що розпочалися в 1917 році, внесли свої зміни. Вчений опиняється в новій, пост-революційній реальності, в яку ще необхідно було «вписатися». Як і інші вчені, Федір Іванович опинився в скрутних умовах, від чого погіршувалися можливості ведення наукової діяльності, а особливо

проведення досліджень з історії Візантії, не в останню чергу через недовіру більшовицької влади до «реакційної» наукової дисципліни.

Бажання зберегти спадок византиністики, а також допомогти колегам власним науковим авторитетом зумовило увагу Ф.І. Успенського у 1920-х рр. до історіографічної творчості. Проте робота над візантійською історією продовжується. Вчений починає реалізовувати план написання узагальнюючої праці з історії Візантійської імперії в декількох томах.

2. Проблема становлення Візантії у науковій творчості

Ф.І. Успенського

2.1. Проблема становлення та сутності Візантії в історіографії

Перед тим, як безпосередньо перейти до питання: як проблему становлення Візантії розглядав Ф.І.Успенський, слід зупинитися на тому, як погляди на цю проблему змінювалися протягом століть. При чому вже використання певної термінології для позначення Візантії вже свідчило про прихильність науковців до певної версії її походження, незважаючи на те, чи приділяв той чи інший історик увагу цьому питанню у власних працях. Термін «Візантія» — значною мірою історіографічний конструкт, який позначає фактично Східну Римську імперію.

Крім того, дещо ускладнюючи ситуацію, «Візантія» — лише один з низки можливих подібних конструктів. В різні часи користувалися популярністю, з тієї чи іншої причини, такі терміни, як «Нижня Імперія» (фр. «Bas-Empire») або «Імперія Греків»¹² (або «Грецьке Царство» на Русі). Як можна побачити, ці відмінності є далеко не тільки стилістичні: кожна з назв має своє «сенсове навантаження», яке не відповідає в повній мірі іншим своїм альтернативам.

Наприклад, використовуючи термін «Імперія Греків», ми наголошуємо на *етнічно-грецькому* характері держави, яку ми традиційно вже окреслили Візантією, виключаючи з дискурсу «римськість». Відповідно, якщо торкнутись питання того, коли і як на місці східної частини Римської імперії з'явилася «імперія греків», то можна отримати відповідь, що через «елінізацію»,

1. The Invention of Byzantium in Early Modern Europe / ed. by N. Aschenbrenner, J. Ransohoff. Dumbarton Oaks, 2022. P.2

2. Kaldellis A. Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press, 2019. P.12

прийняття грецької мови та «втрати римського характеру», який в такому баченні видається не сумісним з характером «грецьким». Зазвичай це пояснюється наступним чином: східна Римська імперія, втративши Сирію, Єгипет, північну Африку, а згодом і завойовану Юстиніаном Італію, починає складатися з етнічно грецьких територій (більш того, Єгипет і Сирія теж були достатньо сильно елінізовані на той час)¹.

Підходячи до проблеми характеру становлення Візантії з цього боку, ми можемо побачити, що сам термін «Візантія» може також не носити нейтрального характеру — як і «Імперія Греків» або «Нижня Імперія», «Візантія» має власне сенсове навантаження, образи та асоціації, які виникають при використанні цієї назви.

Власне, сам «факт» існування «Візантії» як історичного концепту, окремого від «Римської імперії», в теорії є далеко не безперечним. Тому частина відповіді на питання того, яким чином і коли появилася Візантійська імперія, лежить в самому формулюванні питання, бо якщо заперечити, що частина «Римської імперії» пройшла трансформацію в окрему «історичну одиницю», то саме питання від того стає абсурдним, тому що, в такому випадку, ніякого окремого становлення і не відбулося.

Тобто, іншими словами, користуючись терміном «Візантія» ми вже немов би «переходимо на бік» однієї зі «сторін»: ставлячи питання про становлення Візантії, ми вже приймаємо за належне, що таке становлення взагалі відбулося, і що відбулося становлення саме «Візантії», а не «імперії Греків» або «Константинопольської імперії».

Однак, ми не ставимо на меті просування одного з тих чи інших термінів або концепцій: слід лише відзначити, що використання терміну «Візантія» як і

1. Cameron A. The Byzantines. Blackwell Publishing, 2006. P. 10

саме формулювання питання про становлення Візантії обумовлені насамперед тими обставинами, що назва/концепція «Візантії» є сталою традицій серед істориків, що досліджують Візантію, іншими словами вони є стандартом.

На цьому етапі, зрозуміло, може виникнути невелика плутанина, тому слід провести межу між «Візантією», в лапках, як одною з низки концептів опису власне *Візантії* як об'єкту дослідження візантиністів. Другою причиною слугує той факт, що для Федіра Івановича Успенського питання дійсно ставало би саме таким чином. І для того, щоб зрозуміти чому, необхідно розглянути не тільки те, *які* погляди існували на той час, а ще й *як* і *чому* вони існували в такому вигляді.

Закономірно, огляд різних концепцій того, чим була Візантія і коли/як вона з'явилась, слід почати з власне візантійців самих. Традиційно датою «початку» Візантії в історіографії називають 330 рік — рік заснування Константинополя і становлення ним столицею імперією (так, власне, відраховував і сам Ф. І. Успенський¹). Існує й інша дата: 395 рік, як рік формального поділу імперії на дві частини. Якщо значення першої надходить з низки культурних, релігійних і політичних чинників, то значення другої виходить з того, що тоді закріплюється поділ Римської імперії на дві частини, одна з яких згодом «стане» Візантією.

Відтак, хоча поділ імперії на дві частини і вважався суто адміністративною справою, як технічний розподіл зон виконання обов'язків двох імператорів, існування двох окремих де-факто держав не могло не бути непоміченим сучасниками. Так, ми бачимо, як римський історик Амміан

1. Успенский Ф. И. История Византийской империи. Том 1. СПб, 2001. 624 с.

Марцеллін IV століття говорить про «східну імперію»¹, хоча, дійсно, частіше він описує події, як такі, що відбуваються в західних або східних провінціях².

Поділ був помітний і в культурному плані: тоді як західна частина країни була латиномовна, на сході роль «лінгва франка» виконувала грецька. Наявність поділу вимагала розрізнення, хоча би формального, назв населення, для зручності при написанні різного роду творів істориками/письменниками, якщо необхідно згадати, наприклад, західних римлян конкретно, а не римлян в цілому. Так, Пріск Панійський в своїй «Історії», говорить про те, що скіфи прагнули опанувати мови гунів, готів і «навіть авзонієв», під якими, скоріше за все, розуміється не просто «західний римлянин», а корінний носій латинської мови³.

Більш цікавим, однак, видається те, що Пріск, як і інший історик, Малх, використовували прикметник «візантійський» по відношенню до всієї східної імперії, тобто синонімом «східної імперії» ставала «візантійська імперія»⁴⁵. З інших джерел ми також бачимо, що подібна ситуація складалася і з Західною імперією, яка також мала власну неофіційну назву, «Гесперійська імперія», якою її називав іноді історик Марцелін Коміт⁶.

1. The Roman History of Ammianus Marcellinus by Ammianus Marcellinus / transl. by Yonge C.D. XXV.VIII (URL:<https://www.gutenberg.org/ebooks/28587> (дата звернення: 13.05.2024)

2. The Roman History of Ammianus Marcellinus by Ammianus Marcellinus / transl. by Yonge C.D. (URL:<https://www.gutenberg.org/ebooks/28587> (дата звернення: 13.05.2024)

3. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. С. 45.

4. The Invention of Byzantium in Early Modern Europe... pp. 350-351

5. The Politics of Roman Memory: From the Fall of the Western Empire to the Age of Justinian (Empire and After). pp. 26-27

6. Marcellini Comitit V. C. Chronicon / Mommsen, Chronica Minora II, 1894.
URL:<https://www.thelatinlibrary.com/marcellinus1.html> (дата звернення: 14.05.2024)

Однак падіння Західної імперії поклало цьому край — якщо Східня імперія залишилася сама, то й немає сенсу у використання додаткових «уточнюючих» термінів¹. Більш того, незважаючи на культурні, мовні та етнічні відмінності, що латиномовні, що грекомовні в рівній мірі вважалися римлянами. Дійсно, на початку існування Римської держави ситуація була зовсім іншою, але слід розуміти, що розуміння того, де і які межі «римського» і «не-римського» змінювалися протягом століття².

Одну з таких змін можливо простежити, звернувши увагу на едикт імператора Каракали в 212 році, який надавав римське громадянство усім вільним жителям імперії³, що було рішучим відходом від традиційної політики Римської держави по відношенню до провінційного населення⁴ (хоча слід згадати про існування альтернативної думки, що прийняття едикту лише формалізувало ті процеси, які вже відбувалися)⁵.

Більш того, внаслідок соціальних, політичних і культурних «катаклізмів» III століття відбулася суцільна трансформація всієї держави, в результаті чого вона стала сприйматися як єдина «країна», яка серед жителів імперія починає становитися відомою як «Романія»⁶. Саме місто Рим починає

1. The Invention of Byzantium in Early Modern Europe... p. 351

2. Transformations of Romanness: Early Medieval Regions and Identities / ed. by Pohl W., Gantner C., Grifoni C., Pollheimer-Mohaupt M. De Gruyter. 2018. 602 p. P.8

3. Conant J. P. "Romanness in the Age of Attila". / The Cambridge Companion to the Age of Attila. / ed. by Maas, Michael. Cambridge University Press, 2015. p. 495. P. 158

4. Williams G. A. J. Defining a Roman Identity in the Res Gestae of Ammianus Marcellinus: the dialogue between 'Roman' and 'foreign'. 2018. 267 p. P. 18.

5. Stouraitis I. Roman identity in Byzantium: a critical approach / Byzantinische Zeitschrift. Vol. I. Issue 1. De Gruyter, 2014. P. 185

6. Kaldellis A. Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press, 2019. 392 p. P.84

втрачати своє значення як столиця — відомо, що низка імператорів з часів кризи III століття взагалі ні разу ні відвідувала місто. І якщо більш ранні форми Римської держави доречно представляти як «місто-державу з великими володіннями», то з появою концепції «Романії» Римська держава перетворюється на територіальну державу, політичний центр якої може змінюватися.

Необхідно, однак, зауважити, що хоча місто Рим і втратило свій статус столиці, його положення в культурному і символічному вимірах залишалось вагомим¹. Навіть після заснування Константинополя, «Нового Риму» і столиці держави, Рим мав особливий статус, в тому числі в адміністративному вимірі². Відповідно, не слід занадто перебільшувати, кажучи про повну втрату положення міста, подібне твердження є не вірним. Усвідомлення місця Риму для імперії в цілому дозволяє перейти до огляду того, яке місце Рим займав в історичній свідомості візантійців.

Східна Римська імперія із самого початку не мала в своєму складі Рим. Однак, якщо уявити «Романію» єдиною країною, а Західну і Східну імперії як просто окремі «зони відповідальностей» західних і східних імператорів відповідно, то Римська імперія в цілому сам Рим утримувала. Падіння Західної Римської імперії, з іншого боку, вносить радикальні зміни в існуючий стан речей: виходить, що Римська імперія втратила свій історичний центр — подія, яка знайшла відображення в інтелектуальних дискусіях V-VI століття³.

1. Lançon B. Rome in Late Antiquity: Everyday Life and Urban Change, AD 312-609. P. 35.

2. Там само. P. 45.

3. The Politics of Roman Memory: From the Fall of the Western Empire to the Age of Justinian (Empire and After). University of Pennsylvania Press, 2019. 304 p.

Самі західні території, чисто технічно, «втрачені» в повному сенсі слова не були — там продовжували функціонувати римські інститути, бюрократичні структури, зберігалася влада римської аристократії¹, а самі германські королі (наприклад, остготські) чисто технічно правили від імені східного (вже єдиного) римського імператора. На практиці, однак, те ж остготське королівство де-факто не було частиною імперії², а подібного роду претензії на підпорядкування були формальною фікцією³.

Переосмислення того, як можна бути римлянином в римській країні, яка втратила сам Рим, набувало різних форм. Так, можна згадати Зосіма, для якого вся недавня Римська історія (важливо, що в центр наративу Зосім ставить місто, сама імперія є вторинною⁴) становить собою історію занепаду, в першу чергу через прийняття християнства⁵ (сам Зосім дотримувався язичницьких поглядів). Одночасно він негативно оцінював і побудування Константинополя, через пріоритизацію імператорами якого почало занепадати місто Рим⁶, без якого, в трактуванні Зосіма, не могло бути і Римської імперії⁷. Константинополь, в

1. Halsall G. Transformations of Romanness: The northern Gallic case. p. 51.

2. Jones A. H. M. The Constitutional Position of Odoacer and Theoderic / The Journal of Roman Studies, Vol. 52, Parts 1 and 2, 1962.

URL:http://www.kroraina.com/varia/pdfs/jones_Constitutional%20Position%20of%20Odoacer%20and%20Theoderic.pdf (дата звертання: 24.05.2024). p. 128.

3. The Politics of Roman Memory: From the Fall of the Western Empire to the Age of Justinian (Empire and After). University of Pennsylvania Press, 2019. P. 33-34.

4. Там само P. 26

5. Там само. P. 38

6. Там само. P. 41

7. Там само. P. 35

такому трактуванні, є чимось на кшталт «Анти-Риму»¹, християнізованою «пародією» справжнього.

Подібне трактування знаходило свої альтернативи, що цікаво — теж містоцентричні. Так, з точки зору Гесихія Мілетського, події відбувалися наступним чином: Рим досяг своєї «межі» свого розвитку², що дозволило Константину заснувати Константинополь. Дуже цікавим, однак, є те, що Гесихій «виправдовує» такий вибір, надаючи Візантію (місту, яке стане Константинополем) історію, за змістом повну паралелей з історією самого Риму³; іншими словами, вибір Константина був вірний і тому, що Візантії вже був, в якомусь сенсі, Римом, навіть ще до того, як він опинився в складі Римської держави. Причому, досить цікаво, Візантії був чітко репрезентований як грецьке місто; сама нова історія, в результаті, опиняється еллінізованою історією самого Риму, яка «примірюється» на Візантії⁴.

Більш того, паралелі проводяться таким чином, що уявні візантійське походження є морально кращим за римське: так, відсутній сюжет братовбивства⁵. Враховуючи зауваження про те, як місто Рим досяг максимуму свого розвитку, Візантії, «Новий Рим», стає і «кращим» Римом. Заснування Константинополя, відповідно, на відміну від версії Зосіма, не означає пониження старого Риму, навпаки, набуває значення «закономірного»

1. The Politics of Roman Memory: From the Fall of the Western Empire to the Age of Justinian (Empire and After). University of Pennsylvania Press, 2019. P. 23-24

2. Там само. P. 45

3. Там само. P. 48-49

4. Там само. P. 46

5. Там само. P. 49

процесу, в якому самому Риму вже нікуди розвиватися, наслідком чого відбувається заснування Нового Риму, як продовження в певній мірі старого¹.

Як видно, що Зосім, що Гесихій мали свої концепції осмислення римської історії. І хоча вони відрізняються за змістом, пріоритетами, можна побачити, що питання на той час було досить таки актуальним. Важливість формування послідовних історичних наративів усвідомлювали і в офіційних колах, що потребувало проведення чіткої історичної політики, чим, власне, і займеться імператор Юстиніан.

Для її розуміння, однак, слід звернути увагу на ситуацію, що склалася на межі V-VI століття в Західній Європі. Як вже згадувалося, після падіння Західної Римської імперії на її колишніх територіях утворилися варварські королівства, наймогутнішим з яких на той час були франкське королівство Хлодвіга I і готське Теодоріха Великого. Що один, що другий, отримуючи пошесті і визнання імператорського двору в Константинополі, сприймали їх як легітимізацію власного правління, що також дозволяло їм виправдовувати власну територіальну експансію².

Проблема полягала в тому, що у разі якщо Хлодвіг I і Теодоріх Великий опиняться у стані війни, то результатом конфлікту могла стати реставрація Західної Римської імперії на чолі з «варварами»³. І хоча цього врешті-решт так і не відбулося, але сама перспектива створення «варварської» Римської імперії серйозно занепокоїла візантійців. Наслідком цього стало те, що після цього

1. The Politics of Roman Memory: From the Fall of the Western Empire to the Age of Justinian (Empire and After). University of Pennsylvania Press, 2019. P. 45

2. Mathisen R. W. Clovis, Anastasius, and Political Status in 508 C.E.: The Frankish Aftermath of the Battle of Vouillé. pp. 105–107.

3. Halsall G. Transformations of Romanness: The northern Gallic case. P. 52.

перестають надаватися почесні «варварським» королям¹, паралельно починається заперечення самої можливості «варварської» реставрації імперії, шляхом підкреслення власної, ексклюзивної «римськості»².

Юстиніан, прийшовши до влади, дотримувався поглядів про «втраченість» західних територій³, прагнучи повернути їх під владу, що важливо, однієї імперії — реставрація окремої Західної імперії не планувалася. Наслідком цього стало проведення «ревізії» історії, яка слугувала ідеологічним обґрунтуванням початку військових кампаній проти варварських королівств з метою «відновлення імперії».

Проблемною ситуацією, однак, стало те, що хоча в, наприклад, Північній Африці внаслідок проведення цілеспрямованої політики вандальського королівства місцеве населення втратило римську ідентичність⁴, подібне не можна було сказати про Італію, в якій продовжували функціонувати традиційні римські інститути, зокрема і римський сенат⁵, а значна частина населення залишалася римськими громадянами.

Нова, юстиніанівська версія історичної реальності, вочевидь, вступала в конфлікт з попередньою, згідно з якою готи правили від імені римського імператора, підтримуючи римські закони. Відповідно, Готська війна мала відлуння і в ідеологічному вимірі. Самі готи намагалися спростувати

1. Mathisen, Ralph W. (2012). "Clovis, Anastasius, and Political Status in 508 C.E.: The Frankish Aftermath of the Battle of Vouillé". pp. 105–107.

2. Halsall G. Transformations of Romanness: The northern Gallic case. p. 52.

3. Там же.

4. Conant J. P. "Romanness in the Age of Attila". In Maas, Michael (ed.). The Cambridge Companion to the Age of Attila. p. 164.

5. Barnish S. J. B. (1988). "Transformation and Survival in the Western Senatorial Aristocracy, C. A. D. 400-700". p. 151.

юстиніанівську історичну версію різними способами: вказуючи на те, що війни Юстиніана приносять біди римському населенню,¹ та намагаючись спростувати уявлення про «римський характер» самих візантійців, називаючи їх греками².

Інструменталізація римської спадщини, відповідно, становила загрозу для юстиніанівської версії історії. В результаті створюється офіційний наратив «занепаду», який відокремлює «стародавню» і «сучасну» історію Римської імперії³, хоча слід відзначити популярність подібного роду ідей в публічному полі в цілому⁴. Так, «Старий Рим» занепав, Рим вже не мав майже ніякого значення, окрім історичного. Сучасне візантійцям місто було, в кращому випадку, своєрідним «музеєм»⁵, частіше — просто одним з населених пунктів, який колись перебував під владою імператорів і, відповідно, має під неї повернутися⁶.

Тобто якщо наприкінці V століття місту ще надавалося символічне значення, то тепер вся його слава знаходиться в минулому. В плані розгляду розвитку концепцій про становлення Візантії, цей фрагмент стає особливо важливим, бо представляє собою відокремлення історії «давніх» та «сучасних» римлян, під якими маються на увазі тільки візантійці, тобто «східні римляни». І, враховуючи особливе значення Константинополя для візантійців, стає можливим розглядати такий поділ як першу «версію» становлення Візантії, хоча слід все ж таки з обережністю ставитися до цієї проблеми.

1. The Politics of Roman Memory: From the Fall of the Western Empire to the Age of Justinian (Empire and After). University of Pennsylvania Press, 2019. P. 163.

2. Там само. P. 168-169.

3. Там само. P. 153.

4. Там само. P. 173.

5. Там само. P. 171.

6. Там само. P. 164.

Подібна «ексклюзивна» політика щодо визначення того, що є римським, а що ні, укупі з Готськими війнами своїм наслідком мала занепад інших форм римської ідентичності на заході. Невдача відновлення кордонів в повних межах, руйнування фікції, що варварські королівства були в будь-якій мірі частиною Римської імперії, знецінювали римську ідентичність на заході, яка ставала також непрактичною¹. Відповідно, в тому ж франкському королівстві значно вигідніше було ідентифікувати себе як «франка», аніж як «римлянина», при тому, що зміна загальної ідентичності не вимагала зміну локальної².

Початок процесу можна простежити і під час Готських війн, базуючись на свідченнях Прокопія Кесарійського. Так, якщо звернути увагу на термінологію, якою в творі користуються готи по відношенню до населення Італії, ми бачимо те, що населення Італії зветься «італійці», які живуть разом з «готами», тоді як римлянами є городяни міста Риму³. Врешті-решт, подібна «локалізація» римлян, ім'я яких знову починає використовуватися лише для жителів міста, відбувається і по всій Західній Європі⁴.

Подібне переосмислення має вагомі імплікації у справі сприйняття Візантії західними європейцями — сприйнятті, яке суттєво вплине на подальшу історіографічну традицію в цілому⁵, тобто «відлуння» цього сприйняття можна відчутти і сьогодні. І хоча імперський статус Константинополя визнавався, з часом, через релігійні контрверсії, культурні непорозуміння і, врешті-решт, коронацію Карла Великого римським імператором Папою Римським, стає

1. Pohl W. Introduction: Early medieval Romanness - a multiple identity. p. 38.

2. Halsall G. Transformations of Romanness: The northern Gallic case. p. 55.

3. The Politics of Roman Memory: From the Fall of the Western Empire to the Age of Justinian (Empire and After). University of Pennsylvania Press, 2019. P. 163.

4. Pohl W. Introduction: Early medieval Romanness - a multiple identity. p. 10.

5. Kaldellis A. Romanland Ethnicity and Empire in Byzantium. P.13-15

зрозумілим, що концепт «Римської імперії» для візантійців і західних європейців означав різні речі.

Найбільш яскраво проявити цю різницю може зміст листування франкського короля Італії/імператора Заходу Людовика II і візантійського імператора Василя I. Не вдаючися до переказу всього листування, слід лише зазначити, що, згідно з Людовиком II, джерелом легітимності титулу римського імператора є санкція з боку Папи Римського, а не акламація сенатом, народом і армією, як у випадку з візантійським імператором (ігноруючи/не знаючи, що це, власне, є сталою римською традицією¹).

Як видно з листування², для Людовіка II позиція імператора є насамперед не положенням «головного бюрократа» адміністративно-територіальної держави, а статусом насамперед універсального християнського імператора (ця доктрина не є чимось новим для римської політичної думки, але все ж таки імперія визначалася реальними кордонами реальної держави, тоді як для Людовіка II мова йде про більш абстрактні уявлення про універсальну християнську імперію).

Крім того, простежуються відмінності і в розумінні того, кого можна вважати римлянами. Так, візантійський імператор Василь I наголошує, що не можливо бути римським імператором не будучи римлянином (в цьому контексті — «візантійцем»). Римський народ, в його розумінні (до речі традиційного для римлян) є особливим, бо він є «безетнічним»/не є «етносом» — під «етносами» розумілися різні народи, як франки, болгари, інші тощо. Як не парадоксально

1. Kaldellis A. Romanland Ethnicity and Empire in Byzantium. P.20-21

2. The letter of Emperor Louis II of Italy to Emperor Basil I of Byzantium, c. 871 / Transl. by Charles West. 2016. URL:<https://web.archive.org/web/20201228180501/http://turbulentpriests.group.shef.ac.uk/wp-content/uploads/2016/05/Emperor-Louis-II-of-Italy-to-Emperor-Basil-I.pdf> (дата звернення: 21.05.2024)

по відношенню до самої риторики, це означало, що Василій I розумів імперію в більш «етнічних» категоріях¹.

Його франкський візаві, однак, бачив ситуацію по-іншому: римляни є жителями міста Рим². Враховуючи, що багато римських імператорів не були городянами самого міста, це означає, що не обов'язково бути римлянином, щоб бути римським імператором³. При цьому, кожна людина має належати до певного народу, тому, як аргументує Людовик II, є багато прикладів, коли представник «етносу» ставав імператором⁴, як, наприклад, коли народ Іспанія дав Римській державі цілу династію імператорів (Феодосієва династія), хоча жителі тогочасної імперії сприймали би цих імператорів як таких, що належать до римського народу, тобто є римлянами⁵.

Подібні розбіжності в розумінні «суті» імперії дозволяють пояснити як Папа Римський зміг коронувати Карла Великого римським імператором: як відомо, для франків позиція імператора стала «вакантною» через перебування на візантійському престолі жінки, імператриці Ірини. В цій ситуації, відповідно, з точки зору франків, вони могли спокійно «переійняти» імперію, як це зробили колись «греки».

Що важливо, з того моменту в західноєвропейських джерелах Візантійська імперія починається називатися «імперією Греків», в чому можна

1. West C. "Will the real Roman Emperor please stand up?". Turbulent Priests, 2016.
URL:<https://web.archive.org/web/20180215154127/https://turbulentpriests.group.shef.ac.uk/will-the-real-roman-emperor-please-stand-up/> (дата звернення: 21.05.2024)

2. Kaldellis A. Romanland Ethnicity and Empire in Byzantium. P.21

3. Там же.

4. Там же.

5. West C. "Will the real Roman Emperor please stand up?". Turbulent Priests, 2016.
URL:<https://web.archive.org/web/20180215154127/https://turbulentpriests.group.shef.ac.uk/will-the-real-roman-emperor-please-stand-up/> (дата звернення: 21.05.2024)

простежити елемент політичної делегітимізації. Враховуючи те, що само слово «греки» мало негативні конотації — відлуння античних стереотипів про підлість, надмірність та інші негативні характеристики — ставлення значної частини Західної Європи до Візантії ставало часом презирливим¹.

Сама назва «імперія Греків» міцно закріпилася в європейській думці, іноді навіть не обов'язково маючи негативний аспект — така назва просто стала основною. Власне, навіть на Русі Візантія була відома як «Грецька земля» (згодом, «Грецьке царство»), а її жителі — як греки. Подібне сприйняття імперії як грецької держави домінувало в європейській історіографії аж до XIX століття².

Слід, однак, відзначити, що на якомусь рівні «римськість» іноді Візантії визнавалася, але непослідовно: так, європейські монархи, бажаючи наблизитися до римського спадку, могли звертатися до практики апропріації візантійської атрибутики, стилю тощо³. Більш того, зіткнувшись зі справою управління захопленими хрестоносцями візантійськими територіями, західні європейці («франки») не могли не бачити, що місцеві сприймають себе зовсім по-іншому, ніж завойовники. Самі ж імператори «Латинської імперії», «утвореної» на уламках Візантії, називали себе імператорами «Романії»⁴, хоча саме «римськими імператорами» відверто не називали, щоб уникнути конфліктів з імператором Священної Римської імперії.

1. Kaldellis A. Romanland Ethnicity and Empire in Byzantium. P.12

2. The Invention of Byzantium in Early Modern Europe. P. 354

3. Raffensperger C. Reimagining Europe. Kievan Rus in the Medieval World. P. 11.

4. Van Tricht F. The Imperial Ideology. The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204–1228). pp. 61-63.

Відношення до Візантії як до взірця римської «сучасності», однак, є більш типовим для раннього і середнього візантійського періодів (IV-XII ст.), що можна пов'язувати із занепадом імперії внаслідок Четвертого хрестового походу та інших чинників. Звісно, в візантійських студіях традиційно прийнято боротися з міфом постійного занепаду імперії, під яким мається на увазі твердження, що вся історія держави це безперервна деградація всього, від державного апарату до культури і мови. Але, з іншого боку, слід звернути увагу на ту обставину, що візантійці в XIII-XV ст. дійсно сприймали власну недавню історію як історію занепаду¹².

Тоді ж ми бачимо спроби осмислення занепаду, пошуку відповідей. Падіння Константинополю привело до появи нового культурного тренду, що проявив себе в Нікейській імперії: сприйняття грецького спадку і визнання себе в рівній мірі спадкоємцями як і стародавніх римлян, так і греків³. Це можна пояснити кризою ідентичності, яка виникла в результаті роздроблення держави та іноземного панування. Але з поверненням візантійцями Константинополя тренд поширення грецької ідентифікації переривається, замість чого відбувається звернення до більш класичних форм римської політичної ідентифікації⁴.

В інтелектуальному середовищі, однак, сама ідея залишається. Тут слід виділити візантійського філософа Пліфона (1360 — 1452), який сам по собі є досить цікавою особистістю: філософ, неоплатоніст; він грав значну роль в інтелектуальному ландшафті пізнього середньовіччя. Актуальними для нашого

1. Ševčenko I. The Decline of Byzantium Seen Through the Eyes of Its Intellectuals. pp. 171-173

2. The Invention of Byzantium in Early Modern Europe. pp. 371-372

3. Stouraitis I. Roman identity in Byzantium. pp. 215-217

4. Stouraitis I. Roman identity in Byzantium. pp. 218-219

аналізу видається одна з його ідей: для Пліфона «римського» в Візантії було практично нічого, державу він вважає грецькою, її жителів — греками¹, а жителів Константинополя, який він, архаїзуючи назву, називає майже виключно «Візантієм» — нащадками дорійців. За думкою Пліфона, імперія могла би «переродитися», якщо би повернулася до «своїх корінь», перенесла столицю на Пелопоннес, прийняла спартанський спосіб життя і повернулася до шанування давньогрецьких богів².

Не менш новий погляд для візантійців на візантійську історію пропонував учень Пліфона, історик Лаонік Халкоконділ (1423/1430 — 1490). Як і для Пліфона, візантійці для нього були не римлянами, а греками (звісно, на відміну від західних європейців від до цього імені ставився з гордістю)³, більш цікавим є те, що він використовує прикметник «Візантійський» для позначення всієї держави⁴ — до того часу «Візантієм» називали місто Константинополь, на архаїчний манер. І хоча згадки про державу як «візантійську» могли траплялися і раніше, зокрема з боку західних європейців⁵, але вони були дуже рідкими і непослідовними.

Особливого значення постать Лаоніка Халкоконділа набуває через те, що, вірогідно, саме завдяки його манускриптам відомий візантинознавцям історик Ієронім Вольф, якому традиційно приписують «винахід» терміну «візантійський», назвав Візантію «Візантійською імперією»⁶.

1. The Invention of Byzantium in Early Modern Europe. pp. 27–45.

2. The Cambridge History of Medieval Political Thought C. 350 – C. 1450. pp. 77–79.

3. The Invention of Byzantium in Early Modern Europe. p. 352

4. Там само. pp. 352-353

5. Там само. pp. 351-352

6. Там само. pp. 353-354

Досить цікаво, що однозначно негативний образ Візантії стає більш нейтральним¹, тоді як за часів бароко і взагалі відбувається певна «реабілітація» образу імперії, що має своїм наслідком перший розквіт візантинознавчих студій, зокрема у Франції². Особливої актуальності візантинознавчі студії набували через тогочасні конфлікти з турками³, відповідно поступове зникнення османської загрози також мало своїм наслідком зменшення інтересів до візантинознавчих студій⁴.

Інтерес до візантійських студій XVII століття змінюється відверто презирливим ставленням просвітницької думки XVIII ст., яка стає мейнстрімом. Образ Візантії, який пропагували просвітники, мав і практичну функцію. Він виступав прикладом всього того, що просвітникам не подобалось: так, критикувався «деспотизм», «занепад», «дегенеративність» (по відношенню до стародавніх греків та римлян) і, найважливіше, «забобонність» та «теократизм» влади. Атакуючи Візантію просвітники часто атакували актуальну їм сучасність⁵.

Концептуально в історіографії такий образ був кодифікований Е. Гіббоном в «Історії занепаду і падіння Римської імперії»⁶, в якій дослідник, за його словами, описав «тріумф варварства та релігії»⁷. Візантія в його роботі предстала як «імперія Греків», початок якої він відносив приблизно до часів

1. The Invention of Byzantium in Early Modern Europe. pp. 373-374

2. Острогорский Г. А. История Византийского Государства. С. 32

3. Острогорский Г. А. История Византийского Государства. С. 31

4. The Invention of Byzantium in Early Modern Europe. pp. 379-380

5. Kaldellis A. Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium. pp. 13-14.

6. Острогорский Г. А. История Византийского Государства. С. 35

7. Острогорский Г. А. История Византийского Государства. С. 34

правління Юстиніана, коли імперія перестала бути «римською», стаючи «грецькою»¹. Така концепція становлення Візантії, як грецької держави, в цілому, була домінуючою в західній думці з часів середньовіччя. Однак, вже в першій половині XIX століття починають відбуватися суттєві зміни у сприйнятті історичного образу Візантії, що обумовлено значною мірою політичними обставинами.

Поворотним моментом стає актуалізація «Східного питання» — питання долі мусульманської Османської імперії, яка вважалася приреченою на загибель. Проблемою же ставало те, що великі держави, які мали свої погляди на те, який має бути баланс сил в регіоні, часто на додачу маючи власні види на османські території, не могли допустити посилення своїх конкурентів, що вимушувало їх миритися з існуванням держави Османів².

Подібний стан речей склався не в один момент — це був довготривалий процес, що розпочинається з моменту послаблення Османської імперії. Однак, саме по собі послаблення не викликало би такої реакції, якщо не існувала би реальна потенційна можливість повного падіння турецької держави. В значній мірі, своїм виникненням питання зобов'язане політиці Російської імперії і війнами між нею та турками.

Тут доречно згадати ідею, висловлену Єкатериною II у т.з. «Грецькому проєкті»: згідно з ним передбачалося розчленування європейських територій Османської імперії, де планувалося створити нову «Грецьку імперію»³, на чолі якої став би онук імператриці Константин. Тоді ж в самій Росії відбувається інструменталізація візантійського символізму, що яскраво проявляється в

1. Cameron, A. The Byzantines. P. ix/6.

2. The Invention of Byzantium in Early Modern Europe. p. 357

3. Там само. pp. 358-359

грецьких назвах новозаснованих міст північного Причорномор'я, захопленого Російською імперією.

Однак, подібний план не був позитивно сприйнятий навіть Австрією, традиційною противницею Османської імперії. Причини були прості: реалізація плану означала би укріплення російських позицій, чого Австрія допустити не могла. І хоча сам план не був реалізований, на Заході існувало побоювання щодо російських амбіцій, що погіршувалося тим, що російська суспільна думка була налаштована в бік підтримки такої перспективи¹.

І хоча на початку XIX століття вже, здавалось би, великі держави досягли певного консенсусу щодо балансу сил в регіоні, ситуація дестабілізувалася через події Грецької революції, в результаті якої було утворена грецька національна держава. Для європейського суспільства грецькі повстанці викликали асоціації з давніми греками з романтизованої античності і, відповідно, широкі симпатії², які вилилися в підтримку революціонерів великими державами.

У новоствореної держави, однак, були свої проблеми, одна з найсерйозніших з яких була та, що пов'язана з ідентичністю самих греків. Хоча Візантійська імперія і припинила своє існування, широкі верстви грекомовного населення продовжували використовувати етнонім «ромеїв», зберігаючи таким чином римську самоідентифікацію³. Особливістю революції, відповідно, було те, що вона була представлена як революція еллінів, а не ромеїв, наслідком чого стала і зміна ідентифікації грецького населення.

1. The Invention of Byzantium in Early Modern Europe. P. 359

2. Morrison S. "A Kindred Sigh for Thee": British Responses to the Greek War for Independence. pp. 37-39

3. Kakavas G. Post-Byzantium: The Greek Renaissance 15th–18th Century Treasures from the Byzantine & Christian Museum, Athens. p. 29.

Зміна в ідентифікації приводить і до змін історичних поглядів, особливо у випадку Візантії: молода грецька національна історіографія запозичила з Заходу концепцію Візантії як етнічно-грецької держави, створивши наратив про трьохчленну грецьку історію, що складається з давнього, середньовічного (тобто візантійського) і сучасного періодів¹.

Подібна інтеграція Візантії в грецький національний наратив мала і практичні наслідки. Так, сприймаючи Константинополь як свій історичний центр, серед греків зароджується «Велика ідея» — концепція «відновлення» Греції в її «історичних кордонах», тобто включаючи ті населені греками території, які ще досі перебували у складі Османської імперії², зокрема включаючи і Константинополь.

Проблематичною «Велика ідея» стала для західних країн через події Кримської війни між Росією та Британією, Францією і Османською імперією. Симпатії грецької громадськості були на російському боці, до того ж розповсюджувалася думка, що Кримська війна є шансом для Грецького королівства повернути території³. Такого роду обставини не могли не викликати занепокоєння у західних країн, до чого додавалося побоювання, що така Греція буде сателітом Російської імперії.

В таких обставинах і відбувається переосмислення місця Візантійської імперії в історії і її «сутності». Концепція «імперія Греків» стає політично токсичною через свій потенціал до інструменталізації російськими імперіалістами або грецькими націоналістами⁴. Тоді же починає особливо

1. The Invention of Byzantium in Early Modern Europe. P. 357

2. Там само. P. 360

3. Там само. pp. 360-361

4. Там само. pp. 361-363

популяризуватися термін «Візантійська імперія», який приходить замість «Грецької імперії». Більш того, «Візантія» стає «нейтральною» в історичному плані, її населення більше не описується як етнічно-грецьке. Натомість, підкреслюється їх без-/надетнічність, а сама імперія реінтерпретується в цей раз ні як римська або, як було зазначено, грецька держава, а насамперед християнсько-православна¹.

Таким чином була сформульована знайома нам сучасна концепція «Візантійської імперії» як окремої історичної категорії. Відповідно до нових координат, її початок тепер пов'язується з прийняттям християнства Римською імперією і побудуванням Константинополя як християнської столиці християнської імперії.

Саме цей погляд стане основним при інституціоналізації візантійський студій, утворюючи особистий інтерпретаційний «канон», затверджуючи базові поняття, на яких будуть ґрунтуватися подальші дослідження — власне, тому візантійські студії і називаються візантійськими, а не ромейськими, грецькими або ще якимось іншими. Саме в цей період довелося працювати Федіру Івановичу Успенському, який, врешті-решт, відіграв важливу роль у розвитку візантинознавчих студій на території Російської імперії.

Тут, можливо, слід трохи відступити і коротко розповісти про розвиток образу Візантії в Російській імперії. Як вже згадувалося, за часів середньовіччя для населення Київської Русі візантійці були відомі як «греки». На відміну від західних європейців, «греки» мали нейтральний відтінок, враховуючи, що питання наслідування Римської імперії для Русі було не актуальним.

Візантія для Русі представляла собою багато речей: торгового партнера, іноді ворога, але найголовнішим було те, що саме з Візантії на територію Русі

1. The Invention of Byzantium in Early Modern Europe. pp. 363-365

прийшло християнство в православній версії; для давньоруських князів, літописців та інших «греки» були релігійними вчителями, а візантійський імператор, виходячи з візантійської ідеології «універсальної імперії», вважався, власне, християнським царем¹.

Значення Візантії, відповідно, було скоріше релігійним — таким воно збереглося і в Московському князівстві. Слід відзначити, що положення Візантії в XIV-XV ст. було вже зовсім іншим, ніж у XV ст., відповідно московські князі мали менше пошани до сучасного їм «Грецького царства»: так, наприклад, забороняється шанування імператора під час літургії, що викликало реакцією з боку патріарха².

Зазвичай, говорячи про важливість Візантії і візантійської спадщини для Росії, згадують концепцію «Москва — Третій Рим» монаха Філофея, згідно з якою Росія нібито є політичним спадкоємцем Візантії, від чого виходить прагнення «повернути» Константинополь. І хоча подібна концепція згодом дійсно з'явиться, але це відбудеться вже в XIX столітті, тоді як «оригінальна» концепція мала на увазі зовсім інше: називаючи Москву «Третім Римом», Філофей називає її останнім православним царством, виходячи з есхатологічної доктрини про те, що падіння такого царства буде означати кінець світу. Відповідно, говорячи про те, що «Два Риму пали, третій стоїть, а четвертому не бути» — це скоріше моральне застереження проти гріху православ'я³.

Образ самої ж Візантії, однак, особливою популярністю в Московському вже царстві не користується. Іван Грозний, який дійсно намагався доєднатися

1. Горский А. А. О титуле «царь» в средневековой Руси (до середины XVI в.) // Одиссей. Человек в истории. 1996 : Альманах. М., 1996. С. 205—211

2. Imagining Byzantium. Perceptions, Patterns, Problems. P. 19

3. Ниче П. Москва - третий Рим? Спорные вопросы отеч. истории XI—XVIII веков. Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посв. памяти А. А. Зими́на. М., 1990. С. 205.

до римської спадщини заради і особистої легітимізації, все ж таки звертався не до «Грецького царства», а до давньої Римської імперії, ведучи свій родовід до Октавіана Августа, тоді як «греки» були прикладом невдачі¹.

Якщо якогось вагомого значення Візантія і набула, то це було особисто по відношенню до старообрядців, але не для російської держави і суспільства в цілому, в якій зберігалася відносно амбівалентне відношення², яке, в цілому, зберігалася до ХІХ століття, хоча й було відчуті західний вплив на наукову та освічену публіку в цілому, що приводило і до відтворення західноєвропейських поглядів.

Навіть для церковної історіографії тема Візантії була менш актуальною: церковні історики більш цікавилися історією насамперед російської церкви³; греки скоріше представляли лише як ті, у кого було перейнято християнство, на чому їх місце в наративі майже вичерпувалося.

Значні зміни почалися відбуватися лише в першій половині ХІХ ст., коли на території Російської імперії розгортається суспільна дискусія щодо реального чи/та уявного візантійського спадку між умовними «західниками» та «слов'янофілами», під час якої перші, слідуючи західноєвропейському прикладу, розглядають Візантію як консервативну теократичну деспотію, а православну версію християнства — як одну з ймовірних причин «відсталості»

1. Петрушко В. И. Флорентийская Уния, Московский Собор 1441 года и начало автокефалии Русской Церкви. С. 117.

2. Еремеев, П.В. «Второй Рим»: Византия в историософии старообрядчества, 2019. Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Выпуск 7. Харьков, 2019. С. 127-149

3. Imagining Byzantium. Perceptions, Patterns, Problems. P. 65

Росії¹. «Слов'янофіли» же могли розглядати візантійський вплив як позитивний, такий, що вніс вагомий внесок в становленні самобутньої російської культури.

Паралельно розвивається наукова візантиністика, тоді ж починають відзначати важливість вивчення візантійської історії, яка витікає в тому числі і через прийняття Руссю православ'я від Візантії², тобто розуміння візантійської історії має допомогти зрозуміти історію російську. Подібну ідею згодом висловить і Ф. І. Успенський, коли він вийде на наукове поприще, шлях до якого починався в означеній зверху культурній обстановці.

1. Матвеева Л. В. Начало научного византоведения (XVII-первая половина XIX в.) // Східний світ №4, 2014. С. 5-18. С. 13.

2. Там само. С. 13-14.

2.2 Особливості поглядів Ф.І. Успенського на питання становлення Візантії

Розглянувши контекст, в якому проходило формування наукових інтересів Федіра Івановича Успенського, їх рамок, пояснюючи чому вони були такі, а не інші, ми можемо приступити до розгляду, нарешті, поглядів самого вченого щодо проблеми становлення Візантії, схарактеризувати їх з посиланням на першоджерела, якими слугують роботи дослідника, що торкаються зазначеної тематики.

Слід ще раз повторити, що, як буде продемонстровано, окреме історичне існування Візантії для Федіра Івановича Успенського було фактом: можна сказати, що дослідник підбирав аргументи для вже прийнятого рішення, осмислюючи і переосмислюючи його, але не ставлячи під сумнів необхідність прийняття цього рішення.

Окремо необхідно наголосити на тому, що такого роду формулювання речень не означають, що метафоричне «рішення» було неправильним або що для нього не було ніяких об'єктивних засад. Однак, факт є фактом — концепт «Візантії» вже був створений на момент початку наукової діяльності вченого, але як його було осмислено, який вплив він матиме надалі — потребує ретельного розгляду.

Розпочати треба, однак, здалеку: необхідно зрозуміти Федіра Івановича як історика, тобто розглянути як він розумів історію, якими категоріями він мислив, внаслідок чого стануть зрозумілими його погляди на становлення Візантії, чому вони сформульовані таким чином.

На щастя, матеріалу для подібної реконструкції більш ніж достатньо — нам необхідно буде звернутися до вступної частини «Історії Візантійської

імперії»¹, книги, яка стала головною роботою дослідника, що дозволяє використовувати її як основне джерело, а також до, за необхідності, його записі про Візантію в енциклопедії Брокгауза-Єфрона².

Звісно, ми не станемо робити повний переказ всього тексту — для цього, власне, є сама книга. Але найважливішою є низка думок, які висловлює дослідник. Це, насамперед, думка про: а) те, що більшість існуючих на той час історичних теорій взагалі часто звертають увагу тільки на один з аспектів історичного буття; б) що, незважаючи на це можна і необхідно відкривати історичні закономірності, певні загальні тенденції, тобто не ставиться під сумнів сама можливість досягнення такої мети; в) що, як можна здогадатися з попереднього пункту, історія, як і інші науки, має свої власні закони, які потрібно ідентифікувати³.

Таким чином, головним для нас є те, що Федір Іванович був, досить очевидно, істориком-позитивістом. Об'єктивне знання — реальне, а його здобуття — можливе. Наявність різних конфліктуючих теорій щодо того чи іншого питання не обов'язково навіть робить їх хибними — проблемою стає необхідність побачити «ще ширшу» картину.

Як приклад дослідник надає огляд декількох теорій про історичні причини формування певних особливостей і «характеру» французького народу, від «кельтської» теорії, в якій позитивні і негативні сторони французів є успадкованими від кельтів, включаючи особливості політичного устрою, до

1. Успенский. Ф. И. История Византийской империи. Издание Брокгауз-Ефрон, 1913. Том I. С. 914.

2. Византия // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.

URL:<https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%92%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%8F> (дата звернення: 22.05.2024)

3. Успенский. Ф.И. История Византийской империи. Издание Брокгауз-Ефрон, 1913. Т. I. С. 914. С. 2.

«романської» теорії, якою пропонується спадкоємство по відношенню до римської «цивілізації»¹.

Продовжуючи свою думку, стає зрозумілим, що Федір Іванович дійсно вбачає «романізм» — сукупність римських впливів, «начал» — як основу не тільки французького народу, а й «Заходу» в цілому. Звісно, розмірковуючи над питанням, він зазначив, що центр «Заходу» змістився в «германо-кельтські» регіони, немов би тим самим поєднуючи теорії².

До чого тут Візантія? А до того, що дослідником проводиться порівняння історичної «долі» західної і східної Європи, зазначаючи, що якщо для першої вирішальним ставав принцип «романізму», то ось для другої таким принципом став «візантинізм» — за аналогією, сукупність певних «начал», характеристик, властивих Візантії³.

Тут слід зробити невелике зауваження — історики ХІХ ст. внаслідок панування романтизму багато уваги приділяли таким питанням, як «національний характер» певного народу, його формуванню. Уявлялося, що народ є немов би своєю особистістю, у якої були свої звички, як позитивні, так і негативні. Звички ці формуються історично, іноді «передаючись у спадок», як у наведеному Федіром Івановичем прикладі про існування теорії успадкування «характеру» французів від кельтів.

1. Успенский. Ф. И. История Византийской империи. Издание Брокгауз-Ефрон, 1913. Том I. С. 914. С. 4-10.

2. Успенский. Ф. И. История Византийской империи. Издание Брокгауз-Ефрон, 1913. Том I. С. 914. С. 14.

3. Византия // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). - СПб., 1890-1907.

URL:<https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%92%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%8F> (дата звернення: 22.05.2024)

Зрозуміло, що з точки зору сучасної науки багато з таких положень просто не можуть вважатися науковими, адже навіть якщо у французького середньовічного суспільства і давнього галльського існують подібності, то вони не обов'язково можуть бути пов'язані (чи існують, наприклад, інші варіанти пояснення цих подібностей? Чи можна, проводячи паралелі, казати про тотожність? Чи можна взагалі говорити про наявність таких паралелей?). Про це, власне, зазначав і сам Ф. І. Успенський, але, незважаючи на це, він, схоже, в цілому таки сприймає подібну логіку прослідковування «впливів», особливо коли він говорить про роль принципу «романізму» для західного суспільства.

«Початковий» романізм, таким чином, був пов'язаний безпосередньо з Римською імперією, в якій він був розповсюджений на всіх латиномовних територіях. Як зазначалося дослідником, «романізм» не зміг закріпитися на Сході, через наявність там «живих національних культур», які чинили пасивний опір такій «культурній експансії»¹.

Досить важливо, що однією з таких культур Ф. І. Успенський називає грецьку, відповідно, виходить, що принцип «еллінізму» не є сумісним з «романізмом» — відтак проводиться межа між латиномовним і грецьким світом. Відповідно, за такою логікою, Візантія, будучи грекомовною країною, не може бути виразником «романізму» — головного «принципу», набору «характеристик» Римської імперії — відповідно, Візантія не є Римською імперією. Подібне розуміння можна побачити як і в вступі, так і в першій главі.

Так, наприклад, в першій главі як доказ того, що візантійці вже не є римлянами, а являють собою окрему «історичну одиницю», наводиться приклад того, що вони називали себе «ромеї», а не «римляни»². Звісно,

1. Успенский. Ф. И. История Византийской империи. Издание Брокгауз-Ефрон, 1913. Том I. С. 914. С. 12.

2. Успенский Ф.И. История Византийской империи. Издание Брокгауз-Ефрон, 1913. Т I. С. 914. С. 38.

аргумент досить таки дивний, бо «ромей» у перекладі, власне, і означає «римлянин» — власне, під таким іменем римляни і були відомі давнім грекам. Однак, схоже, тут мається на увазі, що незважаючи на один і той самий сенс слова, головним є використання іншої мови, яка, таким чином, стає один із найвирішальніших чинників, з точки зору дослідника.

Така думка про те, що з якогось моменту Римська імперія зникає, а на її місці з'являється Візантія, яка не її продовженням, зустрічається ще у вступній частині. Досить цікаво, що Візантія розглядається як повністю автономна «історична одиниця», причому ступінь/рівень її зв'язку до класичної Римської імперії порівнюється з Франкською імперією¹, хоча й технічно ніякого різкого розриву з класичним Римом у Візантії і не відбувалося, тоді як Франкська держава з'явилася як германське державне утворення на теренах загиблої Західної Римської імперії.

«Візантинізм», однак, не дорівнює «еллінізму». Це - особливий комплекс «начал», характеристик, особливостей, які включають в себе і грецьке «начало», християнські і слов'янські впливи², причому останні стає можливим порівнювати з особливостями розвитку «романізму», який підпадав під германські впливи.

Перед тим, однак, як більш детально освітити особливості думок Федіра Івановича щодо проблеми становлення Візантії, слід сказати пару слів про «візантинізм» як концепт, його зародження, бо саме по собі слово не є винаходом дослідника. Термін, насправді, є достатньо філософським: «візантинізм» має виразити певну «сутність» Візантії, щось, що притаманне

1. Успенский Ф.И. История Византийской империи. Издание Брокгауз-Ефрон, 1913. Т I. С. 914. С. 38.

2. Успенский Ф.И. История Византийской империи. Издание Брокгауз-Ефрон, 1913. Т I. С. 914. С. 13.

власне їй — варіантів використання терміну, насправді, було достатньо багато, але їх різноманітність обмежена своєю тематикою та уявленнями про неї.

Говорячи про уявлення — це, насправді, видається головним в саме цьому питанні. Як вважається, термін «візантинізм» може бути німецького походження¹, в публічному просторі з'являється приблизно в XIX ст. і спочатку свого існування був тісно пов'язаний з іншим терміном, іноді навіть стаючи синонімічним йому — цезарепапізму. Цезарепапізм, починаючи з Я. Буркхардта², починає носити негативне значення, означаючи такий стан відносин між церквою і державою, коли перша підпорядковується останній, внаслідок чого можна також говорити про відсутність розділення світського і релігійного; іншими словами, коли в одному обличчі поєднується фактичний голова держави і церкви³.

Тут досить яскраво можна побачити вже традиційні на той час упередження часів Просвітництва, особливо щодо релігії і, разом з нею, Візантії, образ якої, як вже багато разів наголошувалося, був майже суто повністю негативним, складаючись з уявлень про «бюрократизм», «деспотизм» та «аморальність»⁴. Ця уявна країна була повною протилежністю персональних вподобань просвітників. Внаслідок цього, між іншим, і сам прикметник

1. Козловская Н. В. К проблеме значения лексем византизм и византинизм / Н. В. Козловская // Политическая лингвистика. - 2013. - № 3 (45). - С. 91-92.

2. Поляковская М. А. Интерпретация понятия "византинизм" в русской научной литературе конца XIX - начала XX в. / Византия: кумуляция и трансляция культур. Тезисы докладов IX научных Сюзумовских чтений 24-28 августа 1997 г., 1997. С. 43.

3. Цезарепапизм // Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — 2-е изд., вновь перераб. и значит. доп. — Т. 1—2. — СПб., 1907—1909.
URL:<https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9C%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%A6%D0%B5%D0%B7%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D0%B7%D0%BC> (дата звернення: 23.05.2024)

4. Козловская Н. В. К проблеме значения лексем византизм и византинизм / Н. В. Козловская // Политическая лингвистика. - 2013. - № 3 (45). - С. 92.

«візантійський» використовується для позначення чогось заплутаного, підступного; можна також пригадати зневажливе «візантійщина»¹.

Якщо абстрагуватися від негативу, який супроводжує термін, можна встановити найголовніше — асоціацію Візантії з релігією (православ'ям), місце і роль якої здавалася настільки особливою, що ставало необхідним користуватися різними термінами для її описання.

Досить цікаво, що цей термін «перейшов» до російської публіцистики з такою ж самою «тематикою», але при цьому без негативних асоціацій — навпаки, можна зустріти схвальні відгуки. В чомусь можна говорити про інверсію поглядів, при збереженні загального образу Візантії як країни, де розділення між церквою і державою не існує, а релігія займе особливе місце у порівнянні з іншими європейськими країнами.

В Російській імперії термін набув розповсюдження багато в чому завдяки консервативному філософу К. Леонтьєву. Необхідно зазначити, що він, однак, говорив про «візантизм», а не візантинізм. З іншого боку, вони в певній мірі перетинаються, будучи схожими за семантикою і з'явившись в приблизно один і той же час². В своїй роботі «Візантизм і слов'янство», К. Леонтьєв вважає, що для Російської імперії найбільш актуальною є візантійська спадщина, культура, тоді як сутність Візантії, «візантизм», полягає в наявності сильної самодержавної влади, «оцерковленості» суспільного життя, що розглядається з безперечно позитивної точки зору. Це, з точки зору філософа, й становить собою основу сучасної йому Російської імперії, відповідно, якщо

1. Поляковская М. А. Интерпретация понятия "византизм" в русской научной литературе конца XIX - начала XX в. / Византия: кумуляция и трансляция культур. Тезисы докладов IX научных Сюзумовских чтений 24-28 августа 1997 г., 1997. С. 43-44.

2. Козловская Н. В. К проблеме значения лексем византизм и византинизм / Н. В. Козловская // Политическая лингвистика. - 2013. - № 3 (45). - С. 97.

Росія хоче повернутися до «самобутності», то свої корені вона має шукати не у «слов'янстві», а у «візантизмі»¹.

Важливо також згадати візантиніста і історика церкви І. І. Соколова, який вперше надав наукове визначення візантинізму. Згідно з нього, візантинізм — це «уся сукупність особливостей в церковно-державному житті Візантії... синтез характеристичних власностей Візантії»². В такому вигляді ми можемо простежити, як «візантинізм» розумів Ф. І. Успенський, враховуючи, що він йому виділяв вирішальну роль у питанні відокремлення Візантії від Римської імперії.

Можна пригадати статті, написані дослідником для словника Брокгауза-Єфрона³. Серед них нас цікавить згадка про «візантинізм» — ось як його пояснює сам Ф. І. Успенський: «під візантинізмом розуміється сукупність всіх тих начал, під впливом яких поступово реформувалася Римська імперія». Проявляється ж візантинізм у наступних речах:

1. Перехід до грецької мови.
2. Конкуренцію етнічних груп за владу.
3. Нові види мистецтва.
4. Особливої літератури.

1. Поляковская М. А. Интерпретация понятия "византинизм" в русской научной литературе конца XIX - начала XX в. / Византия: кумуляция и трансляция культур. Тезисы докладов IX научных Сюзумовских чтений 24-28 августа 1997 г., 1997. С. 45.

2. Козловская Н. В. К проблеме значения лексем византизм и византинизм / Н. В. Козловская // Политическая лингвистика. - 2013. - № 3 (45). - С. 93.

3. Византия // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.

URL:<https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%92%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%8F> (дата звернення: 22.05.2024)

5. «Забутті творів класичного періоду, на місце яких виступають східні, переважно іранські».

Що цікаво, в «Історії Візантійської імперії» також надається це визначення разом з прикладами проявів візантинізму¹, однак останні три пункти злиті в один, причому зникає твердження про забуття творів класичного періоду. Сам запис в словнику був виданий раніше, аніж книги. Додаючи до цього тематику своєї статті про діяльність патріарха Фотія², своє бачення «візантинізму» Ф. І. Успенський вже сформулював на момент 90-х років XIX ст.

«Східна імперія», як зазначає дослідник, стає «представницею візантинізму», перестаючи тим самим бути продовженням Римської імперії, вже в VII-VIII століттях³. В наступній главі окремо підкреслюється, що візантинізм, хоча сам по собі є історико-літературним терміном, його, однак, варто вважати за історичний принцип, враховуючи його вплив (тобто вплив «сукупності начал») на народи східної Європи⁴.

Іншими словами, ми отримуємо наступну картину: Римська і Візантійська імперії мають різні «основоположні принципи», через що вони не є тотожними. «Принципи» ці є «сукупністю начал/ особливостей/ характеристик» кожної імперії, які «відкриваються» дослідникові під час історичного дослідження, від чого і стає можливим проводити роздуми про рівень впливу цих «принципів» в тому чи іншому регіоні.

1. Успенский. Ф. И. История Византийской империи. Издание Брокгауз-Ефрон, 1913. Том I. С. 914.

2. Успенский Ф.И. Деятельность патриарха Фотия в связи с исторической миссией византинизма. Помощь самообразованию, Саратов, 1891. № 3 (5). С. 213–222.

3. Успенский. Ф. И. История Византийской империи. Издание Брокгауз-Ефрон, 1913. Том I. С. 914.

4. Там само. С. 914.

Аналізуючи першу частину «Історії Візантійської імперії», можна встановити, що, з точки зору дослідника, історія самої конкретно Візантії в повній мірі розпочинається в VII-VIII ст., однак причини трансформації та її початок полягають в заснуванні Константинополя, прийнятті християнства, і поділу імперії, як і інших подій, після кожної з якої імперія все більше набувала «візантійських» рис.

Звісно, проблемою подібного підходу є те, що він конструює подібну картину вже після того, як ці події відбулися, базуючись на наступних припущеннях: а) культурне різноманіття і складність суспільного устрою можливо узагальнити в певний «принцип», б) принципи розглядаються як самостійні одиниці, фундаментально незмінні — якщо суспільне життя починає змінюватися, починає змінюватися і принцип.

Принципи ці, з технічної точки зору, стають критеріями і певної періодизації. За М. Вебером, ми бачимо формування несумісних «ідеальних типів» Візантії та Риму, і чим ближче в часі розташована по відношенню до одного з них «Східна імперія», тим більш вона є «Візантією», або «Римом».

Важливо, що сам візантинізм протягом томів «Історії Візантійської імперії» Федіром Івановичем послідовно описується як «самостійне» явище: так, можуть з'являтися «сприятливі умови» для його розвитку, візантинізм може на когось впливати, відчувати чийсь вплив, може вступати в конфлікт з, наприклад, ісламом¹. Трохи поетизуючи, можна сказати, що такий візантинізм подібний чомусь на кшталт «души» Візантії.

Взагалі, ставлячи подібні погляди у контекст свого часу, то вони можуть не здатися чимось надзвичайним: дійсно, не Федір Іванович перший розумів Візантію як окреме від Римської імперії історичне явище; «грецький» характер

1. Успенский. Ф. И. История Византийской империи. Аксион эстин, 2006. Том II. С. 529. С. 363-365.

держави, наприклад, взагалі проголошувався західними європейцями ще з часів середньовіччя. Погляди більш загального характеру, які оформлювали напрям думки дослідника, також були невідомі вченим XIX ст.

Але, з іншого боку, враховуючи роль Ф. І. Успенського для розвитку візантиністики, можемо припустити, що люди, які ознайомлювалися з «Історією Візантійської імперії», могли перейняти комплекс поглядів автора, сформульований в певному виді. Тому слід говорити не про оригінальність кожного окремого елемента, а про оригінальність їх поєднання у відносно доступній формі.

Особливо слід відзначити оригінальність трактування терміну «візантинізм», який трактується не як щось, що відноситься до «особливостей церковно-державного життя», за Соколовим, будь-то в позитивній або негативній формі, а як термін, який вказує на узагальнену сукупність всіх візантійських характеристик (тобто характеристик, які на той момент «домовились» вважати візантійськими).

В цілому, якщо брати до уваги усі обставини, що склалися навколо питання, можливим стає припускати, що концепція «візантинізму» Ф. І. Успенського має значення як мінімум через те, що його концепція стала фактично варіантом концепції «сутності» Візантії.

Висновки

В наслідок проведеної роботи були встановлені та проаналізовані погляди Ф. І. Успенського щодо проблеми становлення Візантії, беручи до уваги контекст наукової біографії вченого, а також загального історіографічного контексту імперської, радянської та пострадянської науки.

Необхідним кроком на шляху досягнення мети дипломної роботи стало відтворення життєвого шляху Ф. І. Успенського для розуміння особливостей його біографії, зокрема наукової. Було встановлено, що часи ведення наукової діяльності дослідника хронологічно можна поділити на низку періодів: перший, 1872-1894 — період становлення Ф. І. Успенського як вченого, активна участь в житті Новоросійського університету, куди він був призначений, оформлення наукових інтересів; 1894-1914 — час функціонування Російського археологічного інституту в Константинополі, який очолив Ф. Успенський; 1914-1920 — один з переломних часів в житті письменника, хоча, враховуючи масштаби подій Першої світової війни та подальшої Російської громадянської війни, достатньо сказати, що переломним цей період опинився для багатьох; 1920-1928 — останній період життя Федіра Івановича. Він ознаменувався скрутними життєвими умовами, втратою майна і, найголовніше, підозрами з боку більшовицької влади, яка негативно ставилася до дослідника через потенційну його «реакційність».

Наступним чином було розглянуто динаміку творчої активності вченого, розроблена класифікація робіт за тематикою/жанрами, внаслідок чого можна встановити не тільки підйоми/спади наукової діяльності, а й їх особливості. Так, було встановлено, що найактивнішим Ф. І. Успенський був в часи, коли він почав наукову діяльність (1872) і до того, як він очолив РАІК (1894). В подальшому робота інституту відволікає багато уваги, відповідно за всі періоди кількість робіт тут найменша.

В перші раки Першої світової наукова діяльність як така припиняється, а починається публіцистика, аж поки Російська імперія не окупувала північно-східні регіони Османської імперії, включаючи м. Трапезунд, біля якого Ф. І. Успенський був відряджений в археологічну експедицію. І хоча у зв'язку з революційними подіями 1917 року вчений був вимушений повернутися, дослідження принесло плоди: була збережена низка дорогоцінних джерел, як, наприклад, Вазелонські акти, отримано наукові дані про археологічні пам'ятки Трапезунду. Наслідком також стало розширення кола наукових інтересів: саме з тих часів Федір Іванович починає цікавитися історією Трапезундської імперії.

Постреволюційна ситуація вимушувала вченого вносити корективи в свою діяльність, яку стало набагато складніше вести. В умовах занепаду візантиністських студій і між спробами їх відновлення, Успенський Ф. І. продовжує роботу в напрямку візантійських досліджень. Однак, вимоги часу вносили свої корективи: так, вчений починає писати «записки про наукові праці» різних вчених в рамках академічної взаємопідтримки.

Важливим висновком, якого було досягнуто під час класифікації робіт вченого, стало те, що, хоча Візантія є основним об'єктом наукових зацікавлень, кругозір Федіра Івановича, вочевидь, складався з досить широкого кола наукових зацікавлень: дослідник привертав увагу до нових робіт з історії країн Західної Європи, писав про Хрестові походи і, найголовніше, цікавився слов'янською історією, хоча в цьому плані відбувається перетинання з візантійською тематикою. Внаслідок цього залишається лише підтвердити його репутацію як одного з найпровідніших візантиністів ХІХ ст., визначаючи тим самим його місце в розвитку візантиністики як загальної, так і вітчизняної зокрема.

З'ясувавши місце Федіра Івановича в науковому візантиністстві, необхідно було перейти до розгляду проблеми становлення Візантії, але,

спочатку, не очима дослідника, а в історичній перспективі, щоб зрозуміти які погляди взагалі існували, чому вони існували, чому в саме в такому вигляді і в якій послідовності.

Розгляд концепцій становлення Візантії було почато з, власне, самих візантійців. Аналізуючи доступні матеріали, можна побачити, що падіння Західної Римської імперії спричинило «кризу ідентичності» в Східній імперії: уперше за весь час свого існування Римська імперія (яка вважалася єдиною навіть при умовах фактичного поділу на східну та західну частини) не утримувала саме місто Рим, яке залишало своє символічне значення навіть після втрати свого столичного статусу.

Результатом стала переорієнтація ідентичності на Константинополь, Новий Рим, і державу в цілому (хоча цей процес розпочався з принаймні III ст.). Тоді же, через побоювання використання варварськими королями римського спадку для власної легітимації аж до можливості відновлення Західної імперії на чолі з варварами, Східна імперія починає підкреслювати власну ексклюзивну римськість, тоді як західні території, якими варварські королі технічно правили від імені імператора, реінтерпретуються як повністю втрачені і як такі, що потребують відвоювання.

Тоді же внаслідок цієї «ревізії історії» закріплюється ідея про поділ римської історії на «стародавню», тобто історію «Старого Риму», і сучасну, тобто «Нового Риму». Подібна концепція б робила спроби інструменталізації римського спадку варварами нелегітимними з точки зору візантійців, що ставало особливо актуальним під час війни проти Остготського королівства, значну частку населення якого складали де-юре римські громадяни і де продовжували працювати римські владні інституції.

Приблизно в той же час починається ментальний «розкол» між Західною Європою і Візантією: останні в очах першої дедалі більше починають

сприйматися як «греки», тоді як римлянами на Заході стають називати насамперед жителів міста Рим внаслідок асиміляції колишнього римського населення у варварських королівствах.

Процес «завершився» після коронації Карла Великого імператором Папою Римським: як показують джерела, розуміння того, чим є Римська імперія, якою є роль імператора і хто такі римляни — у франків і візантійців принципово різні. Так, франки розуміють імперію як універсальну християнську монархію, очолити яку може хто завгодно за етнічною ознакою, але він має мати санкцію від Папи Римського і, імпліцитно, включати в склад імперії саме місто Рим.

Для візантійців ситуація була зовсім іншою: вони бачили імперію насамперед реально існуючою державою, імператором якої можуть стати тільки римляни, під якими вони розуміли себе — сама ідея, що імператором може стати не-римлянин, до того ж з іншої держави, звучала абсурдно.

З того часу за візантійцями в Європі закріплюється назва «греки» (а держава, відповідно, стає відомою як «імперія Греків»), в чому можна також вбачати елемент політичної делегітимізації. Хоча слід зазначити, що термін не обов'язково був негативним — він міг мати нейтральний відтінок, будучи «стандартним». Так, на теренах Київської Русі візантійці були відомі насамперед як греки, в чому навряд чи можна розглядіти злий намір — тема наслідування Римської імперії була для Русі не актуальною.

Падіння Константинополю в 1204 році і протистояння з «латинами» привело до кризових явищ в ідентичності, одним з наслідків яких було прийняття грецького спадку нікейськими імператорами. І хоча, повернувши Константинополь, тренд «звертається», але ідея про «грецькість» візантійців продовжує існувати в інтелектуальному полі імперії, поки не актуалізується завдяки Плїфону і його учню, Лаоніку Халкоконділу.

Саме Лаонік Халкоконділ став причиною появи терміну «Візантійська імперія» в науковому обороті. Він, як і його вчитель, вважав імперію грецькою державою, тому надавав перевагу «грецьким» термінам; тому не Константинополь, а Візантій; не Ромейська імперія, а Візантійська. Його праці згодом будуть циркулювати на Заході, поки німецький гуманіст і філолог Ієронім Вольф не «підібрав» термін.

Тодішня концепція «Візантійської імперії» залишалася за своєю суттю «грецькою». Ситуація змінюється лише в XIX столітті, коли серед європейських держав існували побоювання щодо імперських амбіцій Росії, особливо під час Кримської війни, і можливості використання нею Греції в своїх цілях. В самій Греції же настрої були антитурецькими і такими, що використовували пам'ять про «грецьку імперію» для обґрунтування іредентистських концепцій.

Як наслідок, концепція «Грецької імперії» набуває дедалі негативного забарвлення, а концептуальний вакуум, що виник зі зникненням концепції, що домінувала з часів середньовіччя, заповнюється концепцією «християнської імперії», яка і стає основною для майбутніх поколінь істориків.

В самій ж Російській імперії тема Візантії набувала популярності лише в XIX ст. Образ Візантії існував як негативний (принесений з Заходу), так і позитивний (в російській історіософії Візантія може розглядатися як певний християнський самодержавний самобутній ідеал). Тоді же, в XIX ст., і починається становлення наукового візантинознавства.

В саме таких концептуальних обставинах починаються формуватися погляди Федіра Івановича Успенського, які одночасно наслідують попередні але і мають власну оригінальність. Ця оригінальність полягає в застосуванні історико-філософського терміну «візантинізм», який, як його описував дослідник, є сукупністю «начал», на основі яких реформувалася Східна

Римська імперія. Як і його попередники, він виділяє грецьку мову як один з ключових компонентів «виокремлення» Візантії, до якої додається християнська віра, що в результаті породжує окрему, самобутню культуру.

Цікаво, що Візантія, з точки зору Ф. Успенського, постає подібною імперії Каролінгів. Як вважає дослідник, у обох них приблизно ті ж самі права на найменування себе Римською імперією, натякаючи на відстань між ними обома і, власне, історичною Римською імперією.

Іншою особливістю є «синкретичність» бачення — звісно, подібного роду комбінації зустрічалися і будуть зустрічатися, але Федір Іванович Успенський, займаючи неабияке місце в історії розвитку візантиністики, концептуалізував чітко те, що немов би «літало в повітрі», оформивши це в струнку теорію візантинізму. Отже, залишається лише констатувати виконання усіх завдань, що постали під час написання нашої роботи, що дозволило досягти основної мети, а саме дослідити погляди особисто Федіра Івановича Успенського на проблему становлення Візантії.

Список використаних джерел та літератури

1. Бузескул В. П. Общий очерк научной деятельности Ф. И. Успенского // Памяти академика Фёдора Ивановича Успенского 1845–1928. Л.: Изд-во АН СССР, 1929. С. 25–52.
URL:https://azbyka.ru/otechnik/Fedor_Uspenskij/obshhij-ocherk-nauchnoj-dejatelnosti-f-i-uspenskogo/ (дата звернення: 19.04.2024)
2. В. Н. Бенешевич и С. А. Жебелев. Федор Иванович Успенский. I. Канва жизни. II. Список ученых трудов // Памяти академика Федора Ивановича Успенского . 1845-1928. Л.: Академия наук СССР, 1929.
URL:https://azbyka.ru/otechnik/Fedor_Uspenskij/fedor-ivanovich-uspenskij/ (дата звернення: 19.04.2024)
3. Византия // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона/ Ф.И. Успенский: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). - СПб., 1890-1907.
URL:<https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%92%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%8F> (дата звернення: 02.05.2024)
4. Гиббон Э. «История упадка и разрушения Рим. империи» («The history of the decline and fall of the Roman Empire», v. 1-6, 1776-88 / Пер. с англ. В. Н. Неведомского, М., 1883-86. (Ч. I—VII. СПб., 1997—2000.)
5. Гордієнко Д. Федір Успенський: бібліографічний покажчик / Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. К., 2016. с. 205-228.
6. Гордієнко Д. "Известия Русского археологического института в Константинополе" // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V. с. 229-238.
7. Горский А. А. О титуле «царь» в средневековой Руси (до середины XVI в.) // Одиссей. Человек в истории. 1996 : Альманах. М., 1996. С. 205—211

8. Горянов Б. Т. Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении (К столетию со дня рождения 1845 — 7 февраля 1945 г.) // Византийский Временник, том I (XXVI). М., 1947.
URL:https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/pisma-arefy-novyj-istochnik-o-politicheskikh-sobytijah-v-vizantii-931-934-gg/2 (дата звернения: 19.04.2024)
9. Готалов-Готлиб, А.Г. Академик Ф. И. Успенский как профессор и научный руководитель (по личным воспоминаниям) // Труды Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова. Вып. 49. Т. 2. 1947.
10. ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2564, арк. 78–79
11. Деятельность патриарха Фотия в связи с исторической миссией византинизма. Помощь самообразованию, Саратов, 1891 № 3 (5), Ред.-изд. А. Ф. Тельнихин, стр. 213–222.
12. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Том II: Византийские источники. Сост. М. В. Бибиков. Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. 384 с. С. 45.
13. Еремеев П.В. «Второй Рим»: Византия в историософии старообрядчества, 2019 // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Выпуск 7. Харьков, 2019. С. 127-149
14. Жебелев С.А. Ф. И. Успенский и Русский археологический институт в Константинополе // Памяти академика Федора Ивановича Успенского . 1845-1928. Л.: Академия наук СССР, 1929. С. 53-66.

15. Известия Русского Археологического Института в Константинополе. т. 1. Одеса, 1896. 175, 35 с.
16. Каптерев С. Н. *Bibliographia Uspenskiana*, I: Хронологический указатель трудов; II: Литература о Ф. И. Успенском. 1947.
URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/pisma-arefy-novyj-istochnik-o-politicheskikh-sobytiyah-v-vizantii-931-934-gg/4 (дата звернення: 19.04.2024)
17. Козловская Н. В. К проблеме значения лексем византизм и византинизм / Н. В. Козловская // Политическая лингвистика. - 2013. - № 3 (45). - С. 91-97.
18. Корнієнко В. З листування Федора Успенського з київськими істориками (Іваном Луцицьким, Володимиром Іконниковим, Миколою Петровим, Тимофієм Флоринським). // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V. С. 10-12.
19. Корнієнко В. З листування Федора Успенського з харківськими вченими (Дмитром Багалієм та Володимиром Саввою) // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V. С. 173-179
20. Лебедева Г.Е., Якубский В.А.. К истории изучения творческой биографии академика Ф.И. Успенского (Петроградско-Ленинградский период жизни Ф.И. Успенского, судьба научного наследия) // Античная древность и средние века. 2004. Вып. 35. С. 255-264.
21. Лозовик Г.Н. Творчий шлях академіка Ф.І. Успенського. Східний світ. 6. 1928. С. 13–20.
22. Матвеева Л.В. Византинист Федор Успенский (1845–1928). К. 2013. 244 с.
23. Матвеева Л. В. Начало научного византоведения (XVII-первая половина XIX в.) // Східний світ №4, 2014. С. 5-18.

- 24.Музичко О. Внесок Ф. Успенського у становлення Одеської школи візантологів наприкінці XIX - у першій третині XX ст. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V. С. 69-172.
- 25.Ниче П. Москва - третий Рим? Спорные вопросы отеч. истории XI—XVIII веков. Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посв. памяти А. А. Зими́на. Москва., 1990. С. 205.
- 26.Овсяннико-Куликовский Д. Н. Воспоминания // Литературно-критические работы. Т. 2. Москва: Художественная литература, 1989. 526 с.
- 27.Острогорский Г. А. История Византийского государства / Пер. с нем.: М.В. Грацианский; ред.: П.В. Кузенков. Москва, 2011. 895 с., ил., карты.
- 28.Петрушко В. И. Флорентийская Уния, Московский Собор 1441 года и начало автокефалии Русской Церкви // Церковь и время. — 2018. — № 1 (82). С. 99–168.
- 29.Поляковская М. А. Интерпретация понятия "византинизм" в русской научной литературе конца XIX - начала XX в. / Византия: кумуляция и трансляция культур. Тезисы докладов IX научных Сюзумовских чтений 24-28 августа 1997 г. УрГУ, 1997. 60 с.
- 30.Удальцова З. В. Византоведение в СССР после Великой Октябрьской социалистической революции (1917-1934 гг.) / Византийский временник. Т. XXV. 1964. с. 3-31
- 31.Успенский Ф. И. Академик В. Г. Васильевский. Обзор главнейших трудов его по изучению Византии / ЖМНП. СССXXV. № 10. 1899. С. 291–342.
- 32.Успенский Ф.И. Воспоминания о В. И. Григоровиче (1815–1876, славист, проф. Новорос. ун-та). ЛИФО, 1890. № 1. С. 15–49.
- 33.Успенский Ф. И. История Византийской империи. Брокгауз-Ефрон, 1913. Т. I. 914 с.

34. Успенский. Ф. И. История Византийской империи. Аксион эстин, 2006. Том II. 529 с.
35. Успенский Ф. И. Из истории византиноведения в России. Анналы, 1922. стр. 110-126.
36. Успенский Ф.И. Лекция «о значении византийских занятий в изучении средневековой истории» // Записки Новороссийского Университета, Т. XVI. с. 1-18.
37. Успенский Ф. И. Образование второго Болгарского царства. ЗНУ, 1879. т. 27. стр. 97–448.
38. Успенский Ф.И. Петербургский университет в 1867--71 гг. (по воспоминаниям студента) // Дела и дни, 1920. I. ст. 163-174.
39. Успенский Ф.И. // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург, 1890-1907.
URL:https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%A3%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9,%D0%A4%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D1%80_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернения: 19.04.2024)
40. Ф. К. Брун (1804–1880 профессор Новороссийского ун-та, историк и археолог) // ЗНУ, 1881. т. 32. стр. 279–328. С портр.
41. Цезаропапизм // Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. - 2-е изд., вновь перераб. и значит. доп. - Т. 1-2. - СПб., 1907-1909. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9C%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%A6%D0%B5%D0%B7%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D0%B7%D0%BC> (дата звернения: 03.05.2024)

- 42.Цыпкина А.Г., Селиванова О.В. Трапезундский фронт 1916 г. глазами ученого-византиниста Ф.И. Успенского" // Исторический журнал: научные исследования. 2014, № 2 (20). с. 113-128.
- 43.Barnish S. J. B. Transformation and Survival in the Western Senatorial Aristocracy, C. A. D. 400-700. Papers of the British School at Rome, 1988. Vol. 56. pp. 120-155
- 44.The Cambridge History of Medieval Political Thought C. 350 – C. 1450 / ed. by J. H. Burns. Cambridge University Press, 1991. 818 p.
- 45.Cameron A. The Byzantines. Blackwell Publishing, 2006. 296 p.
- 46.Conant J. P. Romanness in the Age of Attila / The Cambridge Companion to the Age of Attila. / ed. by Maas, Michael. Cambridge University Press, 2015. pp. 156-172
- 47.Halsall G. Transformations of Romanness: The northern Gallic case / Transformations of Romanness: Early Medieval Regions and Identities / ed. by Pohl W., Gantner C., Grifoni C., Pollheimer-Mohaupt M. De Gruyter, 2018. pp. 41-58
- 48.Imagining Byzantium. Perceptions, Patterns, Problems / ed. by Alshanskaya A., Gietzen A., Hadjiafxenti C. Verlag des Romisch-Germanischen Zentralmuseums, 2018. 131 p.
- 49.The Invention of Byzantium in Early Modern Europe / ed. by N. Aschenbrenner, J. Ransohoff. Dumbarton Oaks, 2022. 478 p.
- 50.Jones A. H. M. The Constitutional Position of Odoacer and Theoderic / The Journal of Roman Studies, Vol. 52, Parts 1 and 2, 1962. URL:http://www.kroraina.com/varia/pdfs/jones_Constitutional%20Position%20of%20Odoacer%20and%20Theoderic.pdf (дата звертання: 24.05.2024)

51. Kakavas G. *Post-Byzantium: The Greek Renaissance 15th–18th Century Treasures from the Byzantine & Christian Museum*, Athens. Hellenic Ministry of Culture, 2002. 220 p.
52. Kaldellis A. *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*. Cambridge University Press, 2008. 282 p.
53. Kaldellis A. *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium*. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press, 2019. 392 p.
54. Lançon B. *Rome in Late Antiquity: Everyday Life and Urban Change, AD 312-609*. Edinburgh University Press, 2000. 186 p.
55. The letter of Emperor Louis II of Italy to Emperor Basil I of Byzantium, c. 871 / Transl. by Charles West. 2016. URL: <https://web.archive.org/web/20201228180501/http://turbulentpriests.group.shef.ac.uk/wp-content/uploads/2016/05/Emperor-Louis-II-of-Italy-to-Emperor-Basil-I.pdf> (дата звернення: 21.05.2024)
56. Marcellini Comitis V. C. *Chronicon* / Mommsen, *Chronica Minora* II, 1894. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/marcellinus1.html> (дата звернення: 14.05.2024)
57. Mathisen R. W. *Clovis, Anastasius, and Political Status in 508 C.E.: The Frankish Aftermath of the Battle of Vouillé / The Battle of Vouillé, 507 CE* / ed. by Mathisen R. W. and Shanzer D. De Gruyter, 2012. pp. 79-110
58. Montesquieu C.-L. *Considerations on the Causes of the Greatness of the Romans and their Decline* / Transl. by D. Lowenthal. Hackett Publishing Company, Inc., 1999. 248 p.

59. Morrison S. "A Kindred Sigh for Thee": British Responses to the Greek War for Independence / *The Thetean: A Student Journal for Scholarly Historical Writing*. 47 (1). 2018. pp. 37–55.
60. Pohl W. Introduction: Early medieval Romanness - a multiple identity / *Transformations of Romanness: Early Medieval Regions and Identities* / ed. by Pohl W., Gantner C., Grifoni C., Pollheimer-Mohaupt M. De Gruyter, 2018. pp. 3-39.
61. *The Politics of Roman Memory: From the Fall of the Western Empire to the Age of Justinian (Empire and After)*. University of Pennsylvania Press, 2019. 304 p.
62. Raffensperger C. *Reimagining Europe: Kievan Rus' in the Medieval World, 988-1146*. London, 2012. 340 p.
63. *The Roman History of Ammianus Marcellinus* by Ammianus Marcellinus / transl. by Yonge C.D. XXV.VIII (URL:<https://www.gutenberg.org/ebooks/28587> (дата звернення: 13.05.2024))
64. Ševčenko I. The Decline of Byzantium Seen Through the Eyes of Its Intellectuals / *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 15. 1961. pp. 167-186.
65. Stouraitis Y. Roman identity in Byzantium: a critical approach. *Byzantinische Zeitschrift* 107 (1). 2014. pp. 175-220.
66. *Transformations of Romanness: Early Medieval Regions and Identities* / ed. by Pohl W., Gantner C., Grifoni C., Pollheimer-Mohaupt M. De Gruyter. 2018. 602 p.
67. Van Tricht, Filip (2011). *The Imperial Ideology. The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204–1228)*. Leiden: Brill, 2011. 535 p.

68. West C. "Will the real Roman Emperor please stand up?". Turbulent Priests, 2016. URL: <https://web.archive.org/web/20180215154127/https://turbulentpriests.group.shef.ac.uk/will-the-real-roman-emperor-please-stand-up/> (дата звернення: 21.05.2024).

Додатки

Додаток №1

Публікаторська активність (загальна):

*(формат — *рік*: *номер в бібліографічному показнику* (*кількість робіт за рік*))*

(Після опису десяти років поспіль, пишеться кількість робіт за десятиліття)

1. 1872: 1 (1)
2. 1874: 2, 3 (2)
3. 1875: 4 (1)
4. 1876: —
5. 1877: 5, 6 (2)
6. 1878: 8 (1)
7. 1879: 9, 10, 11 (3)
8. 1880: 12 (1)
9. 1881: 13, 14, 15, 16 (4)
10. 1882: 17 (1)
11. 1872-1882: 16 робіт
12. 1883: 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 (7)
13. 1884: 25, 26, 27, 28 (4)
14. 1885: 29, 30, 31 (3)

- 15.1886: 32, 33¹, 34 (3)
- 16.1887: 35, 36, 37 (3)
- 17.1888: 38, 39, 40, 41, 42, 43 (6)
- 18.1889: 44, 45, 46 (3)
- 19.1890: 47, 48 (2)
- 20.1891: 49, 50, 51 (3)
- 21.1892: 52, 53, 54, 55, 56 (5)
- 22.1893: 57, 58, 59, 60, 61, 62 (6)
- 23.1883-1893: 45 робіт
- 24.1894: 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69 (7)
- 25.1895: 70, 71 (2)
- 26.1896: 72, 73, 74, 75 (4)
- 27.1897: 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83 (8)
- 28.1898: 84, 85, 86 (3)
- 29.1899: 87, 88, 89, 90, 91 (5)
- 30.1900: 92, 93, 94, 95 (4)
- 31.1901: 96, 97, 98 (3)
- 32.1902: 99, 100, 101 (3)
- 33.1903: —

¹В бібліографічному описі дата вказана як «1886-1887» — для зручності буде зараховано як «1886»

34.1904: 102, 103, 104, 105, 106 (5)

35.1894-1904: 44 роботи

36.1905: 107, 108, 109, 110, 111 (5)

37.1907: 112, 113 (2)

38.1908: 114, 115, 116 (3)

39.1909: 117 (1)

40.1910: 118 (1)

41.1912: 119 (1)

42.1913: 120 (1)

43.1914: –

44.1915: 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133¹, 134, 135, 136 (16)

45.1905-1915: 30 робіт

46.1916: 137, 138, 139 (3)

47.1917: 140, 141, 142², 143, 144 (5)

48.1918: 145, 146 (2)

49.1919: 147 (1)

1133-136 роботи датовані як «1915-1916». Для зручності вони рахуються як ті, що належать до 1915 року.

2142-144 роботи датовані як «1917-1922/1923». Для зручності вони рахуються як ті, що належать до 1917 року.

50.1920: 148, 149 (2)

51.1921: 150, 151, 152 (3)

52.1922: 153, 154, 155, 156, 157, 158 (6)

53.1923: 159, 160, 161, 162, 163¹, 164, 165, 166 (8)

54.1924: 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175 (9)

55.1925: 176 (1)

56.1926: 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183 (7)

57.1916-1926: 47 робіт

58.1927: 184, 185, 186, 187², 188, 189, 190, 191 (8)

59.1928: 192, 193, 194 (3)

60.1927-1928³: 11 робіт

Крім того, в наступних роках, були посмертно видані ряд робіт:

61.1929: 195 (1)

62.1931: 196 (1)

63.1939: 197 (1)

64.1947: 198 (1)

Відповідно, 4-ри робити — їх важко віднести до «публікаторської діяльності» автора, але неможливо їх не вказати

1163-166 роботи датовані як «1923-1926». Для зручності вони рахуються як ті, що належать до 1923 року.

2Робота датована як «1927-1928». Для зручності вони рахуються як ті, що належать до 1927 року.

3Рік використаний як крайня дата через смерть Ф. І. Успенського, що унеможливило ведення власної публікаторської діяльності

Додаток №2

Класифікація за видом роботи:

*(формат — *вид*: *номер в бібліографічному показнику*)*

1. Книги: 1, 9, 15*, 16*, 20*, 31*, 36*, 45*, 47*, 50, 52*, 57*, 69*, 73*, 97, 120, 121*, 184, 185, 195
2. Статті: 3, 6, 7, 8, 9*, 10, 11, 13, 15*, 18, 19, 21, 27, 30, 32, 34, 35, 37, 38, 41, 42, 44, 45*, 47*, 48, 52*, 58, 68, 80, 85, 87, 88, 93, 95, 96, 99, 100, 101, 105, 106, 108, 110, 114, 116, 117, 121*, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 137, 138, 143, 144, 148, 157, 158, 161, 163, 164, 165, 175, 177, 181, 182, 186, 187, 194, 196, 197, 198
3. Статті-джерела: 10, 20*, 25, 30, 36*, 57*, 69*, 73*, 74, 86, 89, 92, 109, 111, 112, 115, 142
4. Статті-рецензії: 16*, 26, 31*, 39, 40, 43, 49, 53, 54, 55, 62, 63, 64, 65, 81, 82, 94, 98, 107, 113, 134, 135
5. Статті-некрологи: 159, 174, 178, 179, 180, 193
6. Статті-характеристики/відгуки: 22, 23, 28, 46, 59, 70, 71, 91, 102, 129, 145
7. Статті для енциклопедичного видання: 2, 56, 60, 61, 76, 77, 78, 79, 84, 103, 104.
8. Документація (звіти, записки): 5, 12, 14, 17, 21, 24, 33, 67, 75, 83, 119, 139, 146, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 160, 162, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 176, 183, 188, 189, 190, 191, 192
9. Промови/доклади (що існують в текстовому виді): 4, 29, 47, 51, 66, 72, 90, 118, 140, 141, 147, 168

*Примітки: роботи, позначені як * — це ті, які спочатку були видані як статті, але вже потім були видані окремо. Роботу, позначену курсивом, складно віднести до якоїсь конкретної категорії.*

Додаток №3

Класифікація робіт за тематикою:

(формат — *тематика*: *номер в бібліографічному показнику*)

1. Історія Візантії (в цілому): 3, 4, 6, 10, 13, 16, 18, 20, 23, 26, 27, 35, 41, 45, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62*, 63, 64, 65, 68, 71, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86*, 87, 88, 90, 91, 93, 94, 95, 98, 99, 100, 101*, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 112, 114, 115*, 120, 121, 130*, 133, 134, 135, 136, 142, 143, 145, 147, 158, 163*, 168, 182*, 184, 185, 187, 194*, 196, 198*.
- *Історія Візантії (аграрна історія): 18, 20, 41, 73, 84, 147, 158¹, 184*
- *Історія Візантії (візантійська історіографія): 3, 6, 10, 16, 27, 58, 78, 88, 136, 145*
- *Історія Візантії (культурна і релігійна історія): 19, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 61, 63, 65, 74, 80, 81, 82, 93, 99, 100, 106, 112, 134, 135, 142*
2. Історія Трапезундської імперії: 139*, 140, 141*, 144, 175, 186, 195
3. Історія Болгарії: 9, 86*, 89, 92, 96, 108, 109, 110, 111, 116*, 197*
4. Історія Росії: 25, 28, 30, 36, 37*, 40, 197*, 198*
5. Історія слов'ян(-ських країн): 1, 2, 8, 29, 32*, 44

¹Взагалі, «Социальная эволюция и феодализация в Византии», безперечно, торкається проблем аграрної історії, але досить цікавим предстає формулювання теми, як і спрямованість. Тобто, враховуючи рік видання (1922 р.), звертання уваги на соціально-економічну тематику і питання «феодалізації», можна припустити, що все це своєрідним наслідком революційних подій того часу і встановлення більшовицького режиму, який намагався контролювати в тому числі й історичну науку, але для таких тверджень є необхідний детальний аналіз праць дослідника, порівняння змісту.

6. Зв'язки слов'ян і візантійців: 19, 32*, 37*, 42, 48, 69, 116*, 117
7. Історія Хрестових Походів: 97, 113
8. Історія інших країн Європи: 7, 31, 39, 43, 130, 161, 194*
9. Історія Сходу: 11, 101*, 115*, 165*, 181, 182*, 198*
10. Історіографія: 34, 157, 165
11. Роботи, пов'язані з функціонуванням університету, організації/ведення наукової діяльності: 5, 12, 14, 15, 17, 21, 22, 24, 33, 46, 47, 62*, 66, 67, 70, 72, 75, 83, 118, 119, 129, 139, 141*, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 160, 162, 163*, 164, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 183, 188, 189, 190, 191, 192, 193
12. Не історично-дослідницькі роботи (суспільна діяльність): 38, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 132, 137, 138

*Роботи, позначені як *, теоретично мають повне право належати й до іншої категорії, в які вони також заносяться.*

Про додаткові категорії з історії Візантії: робота відноситься до, наприклад, аграрної історії лише якщо це її основна тематика/більшість роботи торкається теми, або тематика аграрної історії є важливою складовою теми роботи. Відповідно, хоча, наприклад, «История Византийской империи» й торкається проблем аграрної історії, але вона не є центральною темою роботи.

Додаток №4

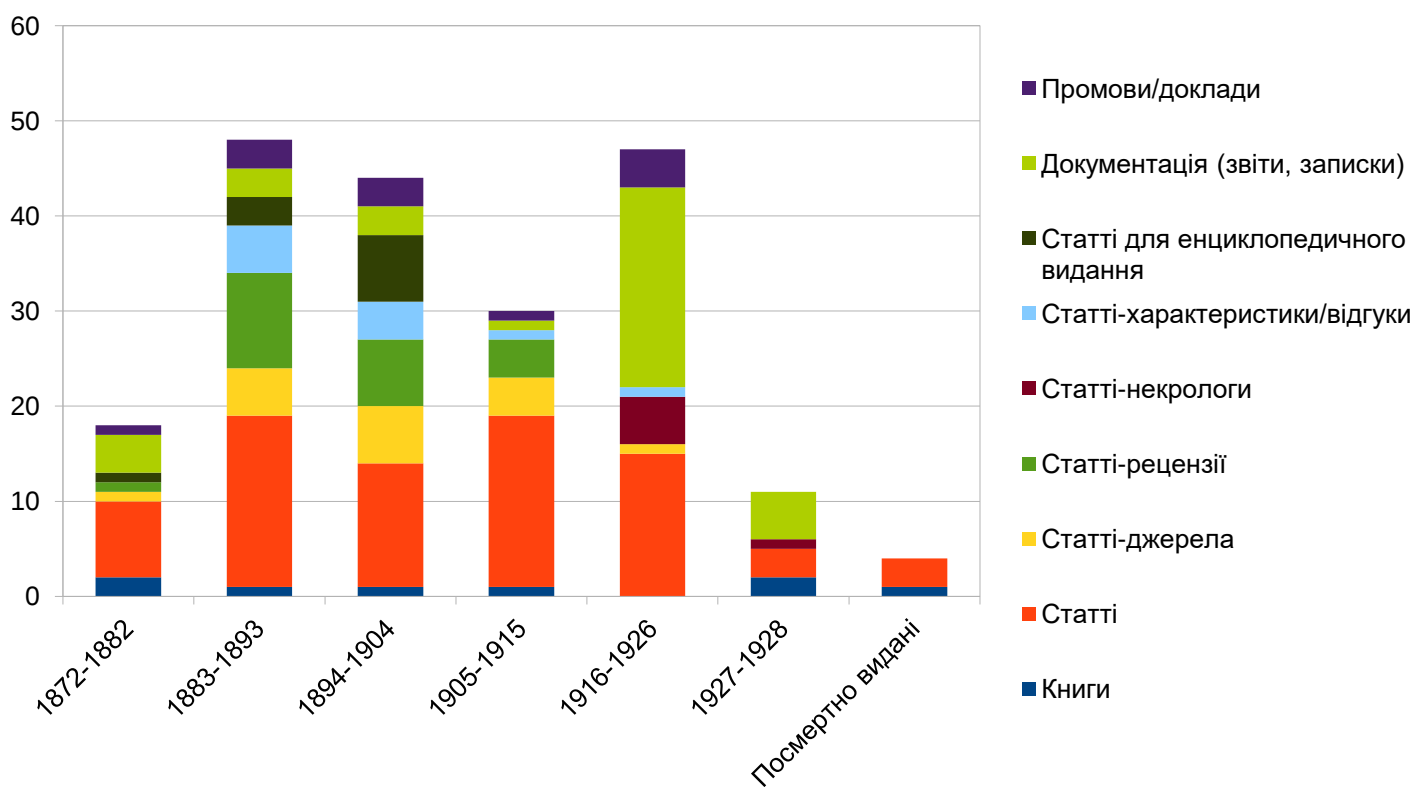
Спрощена класифікація робіт за тематикою:

(формат — *тематика*: *номер в бібліографічному показнику*)

1. *Історія Візантії (в цілому):* 3, 4, 6, 10, 13, 16, 18, 20, 23, 26, 27, 35, 41, 45, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 68, 71, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 87, 88, 90, 91, 93, 94, 95, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 112, 114, 120, 121, 133, 134, 135, 136, 142, 143, 145, 147, 158, 168, 182, 184, 185, 187, 196
2. *Історія Трапезундської імперії:* 140, 141, 144, 175, 186, 195
3. *Історія Болгарії:* 9, 86, 89, 92, 96, 108, 109, 110, 111, 116, 197
4. *Історія Росії:* 25, 28, 30, 36, 37, 40
5. *Історія слов'ян(-ських країн):* 1, 2, 8, 29, 32, 44
6. *Відносини слов'ян і візантійців:* 19, 42, 48, 69, 117
7. *Історія Хрестових Походів:* 97, 113
8. *Історія інших країн Європи:* 7, 31, 39, 43, 130, 161, 194
9. *Історія Сходу:* 11, 101, 115, 181, 198
10. *Історіографія:* 34, 157, 165
11. *Роботи, пов'язані з функціонуванням університету, організації/ведення наукової діяльності:* 5, 12, 14, 15, 17, 21, 22, 24, 33, 46, 47, 62, 66, 67, 70, 72, 75, 83, 118, 119, 129, 139, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 160, 162, 163, 164, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 183, 188, 189, 190, 191, 192, 193
12. *Не історично-дослідницькі роботи (суспільна діяльність):* 38, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 132, 137, 138

Додаток №5

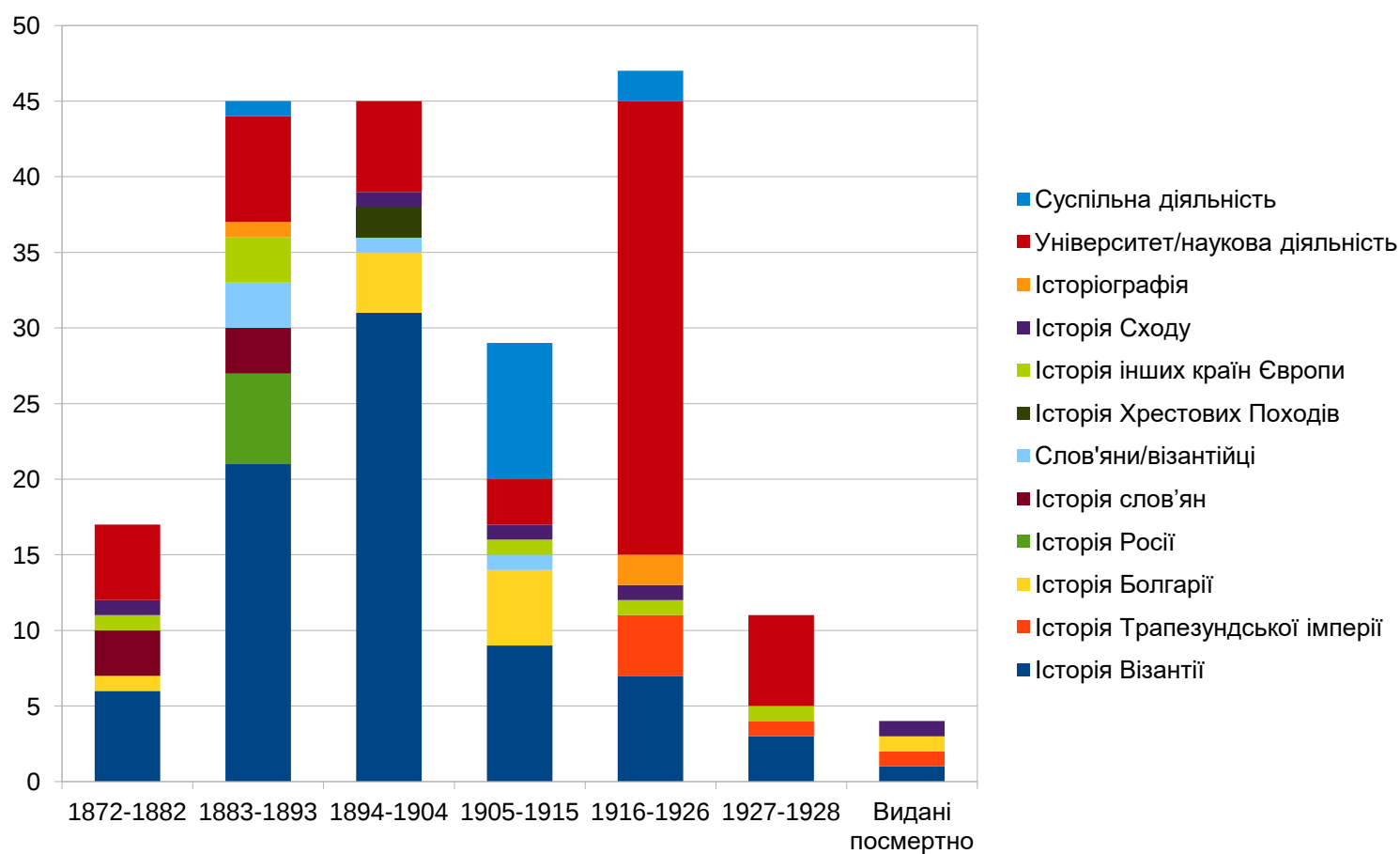
Графік жанрових особливостей робіт за десятиліття

Додаток №6

Графік робіт певної тематики за десятиліття

(окремо виділяючи видані посмертно)

Додаток №7

Графік робіт певної тематики за десятиліттями

(спрощена класифікація)

